

Könyvtárak az ezredforduló után

Nostradamus óta egyre csak nehezedik a jósok dolga, s a gyorsan változó területeken bármit mondanak is, már három-négy év múltán lehetetlenné teszik magukat. Ki ne nevette volna ki például azt a könyvtáros-tanárt, aki, mondjuk, azt állította volna öt évvel ezelőtt, hogy egy nagy magyar egyetem teljes központi számítástechnikai kapacitását (CPU teljesítmény és tárolóképeség) otthon birtokolni fogja 2000-re, egy öreg használt autó áráért. S közben nem fantáziáltunk a fél havi fizetésbe kerülő nyomdaminőségű színes nyomtatóról, a tömeges mobil telefóniáról és mobil adatátvitelről, a DVD-ről és társairól.

Valamikor régebben kezembe került egy háromszínnyomásos rajz, amelyik a századforduló tájékán készülhetett. A rajzoló arra tett kísérletet, hogy fölvezolja, milyen lesz Budapest utcaképe 100 év múlva, vagyis éppen napjainkban. Nos, nagyjából minden olyan volt rajta, mint a rajzoló korában, csak kicsit megtoldva fantáziával, kicsit „megemelve” a valóság talajáról. Különösen mulatságosnak tűnt a szárnyas lóvasút, amint ellebegett a neogótikus üzletsorokkal szegélyezett utcák felett.

Mindezt azért érdemes felidézni, mert figyelmeztet arra, milyen iszonyúan nehéz ma még fel sem fedezett technikák, eszközök ismerete nélkül bármit mondani a jövőről. Az ember hajlamos arra, hogy a jelen legjobb lehetőségeit lineárisan meghosszabbítsa, vagyis a kicsit felhízalt jelent transzponálja a jövőbe. Az informatikával kapcsolatos területeken pedig – valljuk be – valósággal „vakok vagyunk”, hisz nemhogy öt-tíz évre, de még kettőre is nehéz tűrhető pontossággal jósolni.

Természetesen jól érzékelhető, hogy olyan technológiák vannak napirenden, „kitalálás közben” éppen, amelyek nagyon meg fogják bolygatni a könyvtári szakmát. Mindezek s a régebbi fejlemények következtében „filozófiai problémák” is bőséggel felmerülnek, amelyek azonban lényegesen túlmutatnak a könyvtárosság témakörén.

Elméleti megfontolások

A legizgalmasabb kérdés, amely itt fölmerülhet, nagyon általános problémát érint. Valószínűleg először fordul elő ilyen nyíltan és nyersen az emberiség története során, hogy saját technológiánkat korlátozzuk más – ha tetszik – „alantasabb” szempontok alapján. A felvilágosodás óta legalább áthatja a gondolkodást az emberiség érdekében végzett általános fejlődés, fejlesztés gondolata. Érdekes módon a digitális technika veti fel először, hogy az emberiség kulturális áldásai korlátlan mennyiségben és minőségi romlás nélkül eloszthatók, közkinccsé tehetők relatíve nagyon alacsony áron. Csakhogy a kultúra egy jelentős része kereskedelmi terméké vált közben, sőt részben a szórakoztatóipar hatáskörébe tartozik. Ezért előállítására és forgalmazására üzlet s egyre inkább nagyon nagy üzlet. Mindez azt jelenti, hogy az üzleti szempontokban érdekeltek mindent megtesznek azért, hogy a technológiák szabad felhasználását korlátozzák. A dolog külön érdekessége az, hogy ezen cégek nagy része a fejlesztésekben is érdekelt, s néha úgy fest, olyant talál ki, aminek aztán ő maga sem „örül” később önfelédten. Minderre még jóval az Internet-korszak copyright-problémáinak megjelenése előtt a SONY produkálta az el-

ső példát a DAT magnóval, amely fantasztikus lehetőségeket teremtett, de a gyakorlatilag a minőségromlás nélküli másolás lehetősége miatt kereskedelmileg nem lehetett a Compact Cassette leváltásaként exponálni. A párhuzamosan megjelenő és generális karriert befutó CD már előrevetítette, hogy a digitálisan rögzített zene gondokat fog okozni. A kilenvenes évek közepének „informatikai sztárja”, a mindenki számára elérhető világhálózat, az Internet már minden digitalizálható médiumra kiterjesztette ezt a problémát. Napjainkban az MP3-as formátum, a másolható és terjeszthető zenei CD, a multimédiás CD-ROM, a filmiparban áttérésnek számító DVD már elsősorban szerzői jogi kérdések miatt okoz félelmeket, sőt néha pánikot a jogokat birtoklók körében. S persze mindezt kiterjeszthetjük mindazon anyagokra, amelyek terjeszthetők, megjeleníthetők a világhálón keresztül.

Hogy miért érdekes ez könyvtári szempontból, az nyilvánvaló. A jövő, sőt részben már a jelen könyvtárai gyűjtik s nem egy esetben generálják is a digitális médiumokat, amelyek a hálózaton keresztül így „köztulajdonba” kerülnek. Egyre szívesebben kiterjeszténék gyűjteményüket, talán éppen a digitalizálhatóság okán is, a kép, a mozgókép és a hangzódokumentum formájára. A megfogalmazható és feltehető kérdések száma igen nagy s csak részben vonatkozik a tárolás minőségére, a dokumentumok visszakereshetőségére. A problémák nagyobbik része jogi természetű s lényegében azt veti fel, hogy amit megtehetnénk, ne föltétlen tegyük meg, mert a szerzők jogait, magyarán bevételeit sérti. (Az t csak zárójelben jegyzem meg, hogy érdekes módon az úgynevezett szerzői jogok nagy része fölött már véletlenül sem a szerző, hanem valamelyik nagy médiamogul rendelkezik.) A könyvtárosok ebben a helyzetben kivételezettnek szeretnék tudni magukat, csak kérdés, megoldható-e technikailag a nyilvánosságra hozatal, a nyilvános használatás, az egyetemes hozzáférés eszméjének és gyakorlásának elkülönítése a „maradék-talan áttulajdonlás” lehetőségének megnyitásától? Magyarán az Interneten könyvtár által közreadott ilyen-olyan dokumentum nem csupán az olvasás, személyes felhasználás dolgát szolgálhatja, hanem rövid úton visszacsatolhat az üzleti haszonszerzés ebben az összefüggésben „illegitim” területére is.

Új technológiák felé

Naponta találkozunk olyan hírekkel, amelyek arra utalnak, hogy az adatátvitel sebessége, a tárolókapacitás mérete, illetve ezek ár/teljesítmény viszonya szintén új kontextust jelent egész kultúránk tárolása, reprodukálása és szolgáltatása terén.

Néhány évvel ezelőtt a magyar non-profit hálózat, a HBONE csomópontjai még 64 kbit sebességgel voltak összekötve, amit ma majdnem elér egy átlag modem sebessége. Ma ez a sebesség 155 Mbit, ami azt jelenti, hogy például Budapest és Szeged között csaknem gyorsabban lehet egy file-t mozgatni, mint két winchesterünk között. A néhány éve indult amerikai projekt a világhálózat jövőjéről, az Internet2 küszöbön áll nálunk is. Mindez nemcsak egyszerű sebességnövekedéssel jár, nem csupán az eddigi műveletek számosságának és nagyságrendjének lineáris változásával, hanem egészen újfajta lehetőségeket is elénk tárhat. Az új hálózat ATM szabványú kapcsolatokra épül, illetve ilyenre is használható. Ha az új protokoll, az IPv6 is alkalmazásra kerül, akkor a kapcsolat biztonsága, folyamatos készenléte, a dedikáció kívánt foka stb. mind-mind újfajta alkalmazásokat is létre fog hívni. A szöveg és a kép sajátos kevert használatán túl el fog terjedni a mozgókép-továbbítás, a hangtovábbítás, és megjelennek a használat olyan speciális esetei, mint a videokonferencia, az orvosi távdiagnosztika, sőt műtéti alkalmazás. Mindezen médiumoknak tárolhatóknak, visszakereshetőknak kell lenniük, tehát a könyvtárak elvileg ezekkel az új digitálisan született dokumentumokkal is dolgozhatnak, s egyre nagyobb kihívás lesz nagyon jó, majd az eredetit pótló minőségben digitalizálni a meglévő állományokat. A miniatürizálás eredményei is páratlanok. A tárolókapacítások – úgy

fest, már a közeljövőben is – szinte korlát nélkül növelhetőek. A digitális fényképezőgépek számára kifejlesztett mikroméretű keménylemez ma 350 megabájtos, de 2000 végére el fogja érni az 1 gigabájtot. Egy ilyen „lemez” alig bélyegméretű. A CD-ROM-ot sokszoros kapacitással felváltja éppen a DVD, amely a broadcasting minőség felett tárolhat moziszerű, többcsatornás hanggal kísért videót. S ma már jönnek a hírek a fluoreszkáló molekulákat manipuláló új lemezeiről, ahol az elérhető tárolókapacitás 1 terrabájt körül lesz, egyelőre. Elképzelhető, hogy ez a lemez egy-két éven belül piaci valósággá válik. A neves fénymásológyártó s konkurensei is bejelentették a digitális papír prototípusát, amely tömegtermékké válhat a közeljövőben is, véglegesen meghökentve a „nem vihetem ágyba a monitort” típusú bölcsességgel magukat vigasztaló „analóg-pártiakat”.

Míndezek a technikai vívmányok egyrészt páratlan lehetőségeket vetnek fel, másrésztől arra fogják sarkalni a világot, hogy a copyright kérdésében alapvetően változtasson gondolkodásmódján. Egy a digitális kultúrát közműszerűen szolgáltató világméretű rendszerben valószínűleg csak a járulékos jogokat átálanszerűen kezelő struktúrájának van létjogosultsága.

Érdemes azért a jelenben is megkapaszkodni s megmaradni a tényleges könyvtári projekteknél, amelyek a legmodernebb technikákkal és elképzelésekkel ugyan már a jövőt célozzák meg, de nem ábrándos, futurisztikus ötletziporkák, hanem átgondolt fejlesztési tervek s – reményeink szerint – két lábbal állnak a realitások talaján.

Ha a technológiai fejlődés pontos részleteit nem is láthatjuk előre, nehezen lenne tagadható, hogy a haladás legfontosabb irányzatai jól érzékelhetőek. Új fogalmak, szabványok, eljárások jelentek meg a közelmúltban, amelyek újszerű szakmai gondolkodással párosulva éppen napjainkban formálják át a számítógép és főként a hálózatok lehetőségeivel amúgy is új korszakba lépett könyvtáros szakmát.

Amikor a nyolcvanas években az Egyesült Államokban, majd a kilencvenes évek elejétől Európában is napi valósággá vált az Internet, érdekes jelenségként megfigyelhető volt, talán némi meglepetést is okozva a számítógépes szakemberek többségének, hogy a könyvtárosok milyen gyorsan „felfedezik” az új technikát. Pár év után már idehaza is látszott, hogy a nagykönyvtárak egyre növekvő számú katalógusai az Internet legmegbízhatóbb szolgáltatásai lesznek. Arra azonban, hogy a gyermekkorát éppen maga mögött hagyó könyvtárgépesítés a világhálózatok adta új lehetőségekkel együtt szinte teljesen átformálja a szakmát, nos, minderre kevesen számítottak.

Egy évtized sem kellett, és alapvető elvárássá vált a nagyobb könyvtárakkal szemben, hogy komplex számítógépesítésben gondolkodjanak, hogy lehetőleg integrált könyvtári számítógépes rendszerekkel oldják meg problémáikat. Ma már világosan látszik, hogy mindez paradox módon rövid úton elvezet a papírhegyeket tartalmazó könyvtárak papírnélküli adminisztrációs rendszeréig. Az igazi áttörést azonban még nem az okozta, hogy az alapvetően belső használatra szánt adatbázisok lekérdezhetőek lettek a hálózaton keresztül, hanem az, hogy a kilencvenes évek közepére a könyvtári világ „felfedezte” és egyre szélesebb körben használni kezdte a web-technológiát.

Hazai projektek

Míndez két területen okozott alapvető változásokat. Egyrészt felvetette a könyvtári dokumentumok feldolgozásában és általában a könyvtárak közötti kapcsolatokban egy olyan új együttműködés lehetőségét, amelyet korábban elképzelni sem lehetett. Ezt példázzák az olyan működő vagy tervezett projektek, mint a több könyvtár közös lekérdezését biztosító KözEIKat, az egytípusú könyvtári szoftverek közös feldolgozási rendszerei (például VOCAL), vagy a nagyobb szabásúra tervezett Magyar Országos Közös Katalógus (MOKKA). Másrésztől lehetővé vált, hogy a könyvtárak és a könyvtárosok messzemenően túllépjenek az adott gyűjteményben meglévő anyagok bibliográfiai szín-

tű kataszterén. Ez azt jelenti, hogy megindult annak a számbavétele, hogy a könyvtári dokumentum, illetve annak különféle szintű digitális másolata milyen új utakon, módokon juttatható el az olvasóhoz.

Ted Nelson 30 éves álma az egész világot átfogó globális hipertextes információs rendszerről szíven találta a könyvtárosokat. Ma már egyre inkább felmerül az is, hogy ne csak pusztán magát a digitalizált dokumentumot (s főleg nem csupán a róla szóló elektronikus „katalóguscédulát”), hanem magát a szükséges információt kínáljuk az olvasónak.

Az ember tájékoztató könyvtárosként sűrűn találkozik a korábban idegesen kezelt olvasói kérdéssel: miért nincs „bent” a számítógépben az adott cikk, könyv vagy pusztán a „megfelelő” információ? Az Internet napi használata főként a fiatalabb olvasói generációkban olyan illúziókat kelt, hogy a világhálón „minden” megvan, s nyilván lassanként a hagyományos papíralapú világ könyv- és folyóirat-információhegyei is „felkerülnek” a

Az Internet napi használata főként a fiatalabb olvasói generációkban olyan illúziókat kelt, hogy a világhálón „minden” megvan, s nyilván lassanként a hagyományos papíralapú világ könyv- és folyóirat-információhegyei is „felkerülnek” a hálózatra. Ma már nem mosolygunk olyan önfeledten ezeken a „naiv” kérdéseken, ma már a könyvtáros szakma szembekerült azzal, hogy esetleges vagy éppen csak lokális érdekű információmorzsák helyett megragadjon valamilyen megtervezett és a maga nemében globális anyagot és szakszerűen, egységesített formátumokban megjelentesse az Interneten.

hálózatra. Ma már nem mosolygunk olyan önfeledten ezeken a „naiv” kérdéseken, ma már a könyvtáros szakma szembekerült azzal, hogy esetleges vagy éppen csak lokális érdekű információmorzsák helyett megragadjon valamilyen megtervezett és a maga nemében globális anyagot és szakszerűen, egységesített formátumokban megjelentesse az Interneten.

A szakszerűség és szabványosítás megint kulcsszavak. A WWW első mómora múltban van, jól látszik, hogy ha hosszútávon gondolkodva képzeljük el a dokumentumok teljes értékű digitalizálását, akkor „kifinomottabb” eszközre van szükség, mint a lehetőségeinek határáig jutott HTML nyelv. Ma úgy tűnik, hogy a fejlett struktúrákat kezelni tudó, leginkább talán az SGML nyelvben testet öltő elképzelések (például TEI) azok, amelyek a MARC rekordformátumhoz hasonlóan polgárjogot nyerhetnek. A szövegek belső, szinte tetszőleges finomságú hierarchiáját, rendjét vagy éppen rendtelenségét leíró szabvány lehetővé teszi, hogy a „puszta” dokumentum reprodukcióján túl egészen intelligens visszakereső rendszerekben gondolkodjunk. Amikor a HTML formátumú oldalak milliói készültek az Interneten és szinte egyeduralgódóvá váltak a „minden szóra” kereső totális indexrendszerek, akkor vált világossá, hogy mekkora mulasztást követtünk el, hogy nem voltunk eléggé közel a tűzhöz. Gondoljuk el, mennyivel használhatóbb lenne a hálózat, ha mindjárt a hipertext-gyártás hajnalán „kötelező mező” lesz, mondjuk, a kulcsszó, más finomabb részletekről nem is beszélve.

Persze az informatikai kihívás elől a napi munkában sem lehet megszökni, mondjuk „visszavonulni a Parnasszusra” és tökéletes szabványt gyártani. Ezért van az, hogy gyakorlatban olyasvalamit is fejlesztenünk kell, amely a jövőbeni szigorú elvárásoknak nem feltétlen fog megfelelni, de a jelen és a közeljövő szakmai inkubátora szerepét jól eljátszhatja. Ilyen projekt hazánkban az önkéntes szakmai kezdeményezésként létrejött Magyar Elektronikus Könyvtár (MEK), amelynek egyik, kezdettől meglévő célkitűzése volt, hogy a digitális szövegek könyvtári típusú kezelésében kísérleti műhelyként mű-

ködjön. Az már csak „plusz szolgáltatás”, hogy állománya az utóbbi időben olyan gazdaggá vált, amely széleskörű olvasói igényeket is képes kielégíteni.

A professzionális célkitűzésekkel megjelent Neumann-könyvtár és a Digitális Irodalmi Akadémia projektek, amelyek már nem annyira az Interneten már amúgy is meglévő szövegek begyűjtésére, feltárására, hanem a magyar írásbeli kultúra digitális megjelenítésére, a munka inicializálására jöttek létre, ugyanígy szembenéznek a fent érintett kihívásokkal. Hogyan kell már ma szolgáltatni azt, aminek a módjával csak a jövőben leszünk tisztában? Meg lehet-e oldani, hogy amit ma digitalizálunk, az kiállja az évtized múlva várható szakmai követelmények próbáját is? Elvileg, ha a szöveg pontossága (ami önmagában is hatalmas érték!) mellett a lehetséges határig „feltárjuk” a textust, a lehetséges határáig szegmentálunk, akkor jót teszünk, de kibírják-e az olvasók ezt a tempót? Lesz-e majd türelmük?

Az adatbázisok internetes publikációja és a web-technológia összekapcsolása új, összetett szolgáltatások indítását teszi már ma is lehetővé. Jól látható, hogy a klasszikus adatbázis és a hipertextes rendszerek a jövőben a mainál is szétválaszthatatlanabban összefonódnak. Egy, a régi magyar könyv- és olvasmánykultúra feldolgozását célul kitűző projekt (Erudicio) mindezen túl arra is jó példa lesz majd, hogyan lehet internetes prezentációval közérthetően és látványosan megjeleníteni olvasmányszociológiai statisztikákat, s mindezeket bibliográfiai és könyvtári kataszterekkel összekapcsolni.

A fentiekben említett, jellegükből adódóan inkább kísérletinek, semmint „közüzeminek” számító projektek (más, itt most nem említett elképzelésekkel együtt) önmagukon túlmutató jelentőséggel bírnak a jövőt illetően. Egyrészt, mint már céloztam rá, módot és lehetőséget adnak arra, hogy a külföldi kísérletek eredményeit hazai körülmények között kipróbáljuk, hogy elvégezzük a szükséges szabványhonosításokat s más adaptációkat, másrésztől a munkák egyre több gyakorló szakembert „érintenek” meg, így szélesedő továbbképzési terepként is jelentőséggel bírnak. Ez azonban nem minden. Éppen a hálózat és az általa is inspirált kooperációs lehetőségek teremthetnek (teremtettek máris) új szakmai lehetőségeket és ezáltal új, értéknövelt eredményeket.

Már ma is működő példák mutatják, hogy mi módon többszöröződik meg a befektetett munka értelme, ha, mondjuk, a MOKKA adatbázisában ott szerepelnek a MEK digitális szövegeinek rekordjai, amelyek például hipertextes kapcsolatba kerülnek az adott témára vonatkozó elektronikus kiállítással a Neumann Könyvtárban, s mindez oda-vissza működve elviszi az olvasót a szövegtől a valóságosan kikölcsemlő dokumentum-példányokig vagy éppen a szűkebben vett információig.

A több mint húsz év előtti egységes MARC formátum nehezen kimunkált, de hatásában fölmérhetetlen hatású szabványnak bizonyult. Nézem, amint Szegeden az Egyetemi Könyvtárban címleíró kollégáim alkalmasint két-három böngészőablakban tanulmányozzák (s néha elcsenik) egy másik könyvtár címleírását. Nem hiszem, hogy percnként átgondolják, hogy az egyik leírás – mondjuk – Konstanzból, a másik a Kongresszusi Könyvtárból „kapja az ihletet” s végül mindkét rekord kiköt a debreceni VOCAL rendszerben, hogy egy pillanat múlva egy soproni X-terminálon segítse ki az ottani kollégát. A könyvtári rendszerekben kalandozó olvasót is érhetik hasonló élmények. Egyes katalógusokban a megtalált könyveknél más információkhoz tartozó linkek kapcsolódnak: hol egy címlap bukkan fel, hol egy másik színhelyen lévő teljes szövegre utal az élőkapocs.

A jövő, a belátható pár év kulcsfogalmait tehát adottak. Olyan helyi különleges érdekeket is kielégítő rendszereket kell terveznünk, amelyek szabványos adatsere-formátumok révén egymással jól kommunikáló rendszerekben emelt szintű szolgáltatásokat hoznak létre, amelyek egyre nagyobb eséllyel pályáznak arra, hogy nem csak szekunder, hanem primer információt is nyújtanak a felhasználóknak. Mindezek valószínűleg úgy fognak megvalósulni, hogy a legszélesebb értelemben kihasználják az Internet éppen adott lehetőségeit. Az új technológiai kihívások pedig villámgyorsan új szolgáltatástípus-

sokat keltenek életre. Gondoljunk arra, hogy a nagyobb sáv szélesség, a kutatói körben való széles Internet-ismertség s nem utolsósorban az olcsó tárolókapacitás hogyan hozza létre egyre-másra a különféle folyóirat- és cikk-„raktárakat”, ahol akár több tízezer periodika anyaga található meg naprakészen. Mindennek tisztességes hazai adaptációja nem kerülhető el. Az, amit a könyvtáros szakma „egységes szakirodalmi ellátórendszerként” szokott emlegetni, még kialakításra vár. Részelemei már adottak (például a SwetsScan és a Nemzeti Periodika Adatbázis összekapcsolása), de a valóban működő projekt felvázolása még előttünk áll. A közös lekérdező rendszerek, illetve osztott katalogizáló kooperációk immár elektronikus szintre tolják át a hazai könyvtárközi kölcsönzési rendszer újfajta megoldását. Mindezen szolgáltatásokat azután a lehető legnagyobb mértékig integrálni kell, hogy a bennük rejlő lehetőségek maximálisan kiaknázhatóak legyenek. A nagyobb könyvtárak rendszerei elméletileg készek a feladatra, a hálózati kapacitás megfelelőnek látszik, a felhasználói kihívás is erőteljes. S akár felemelő is lehet, hogy a kimunkált szolgáltatások igen széles körben hatnak, hiszen tényleg nincs akadálya, hogy a legkisebb faluból is használható legyen minden.

Miközben a közeli jövőt tervezgetjük, a távolabbira is érdemes figyelni. A nekünk még

A Next Generation Internet, az Internet2 tervezetekre egy európai uniós reményekkel teli országnak – pontosan az Egyesült Államoktól való vészes lemaradást jelző Bangemann Report szellemében – intenzíven figyelni kell. Ez a technológiai ugrás a jelenlegi EU-szintre valószínűleg sokkal olcsóbb, mint az a kár, amit az informatikai periférián maradás jelenthet. S ezen új technológiák minden bizonnyal elsőként az oktatási-kutatási-közgyűjteményi hálózatban fognak megjelenni.

csak hét-nyolc éves Internet „odaát” már öregedőnek számít, nagy volumenű kísérletek folynak a maiaknál százszor, sőt ezerszer nagyobb kapacitású hálózatokkal. A Next Generation Internet, az Internet2 tervezetekre egy európai uniós reményekkel teli országnak – pontosan az Egyesült Államoktól való vészes lemaradást jelző Bangemann Report szellemében – intenzíven figyelni kell. Ez a technológiai ugrás a jelenlegi EU-szintre valószínűleg sokkal olcsóbb, mint az a kár, amit az informatikai periférián maradás jelenthet. S ezen új technológiák minden bizonnyal elsőként az oktatási-kutatási-közgyűjteményi hálózatban fognak megjelenni. Óriási kihívás lesz, hogy tudunk-e olyan könyvtári szolgáltatásokkal színre lépni, amelyek valóban kihasználják ezeket az új lehetőségeket. Az új sebességhez kapcsolódó új hálózati szabványok (ATM, IPv6 stb.) ugyanis

messze nem csak lineáris növekedést tesznek lehetővé, hanem egészen új terepet biztosítanak. Megjelennek azok a fentiekben említett szolgáltatások (például a viszonylag szélessávú hang- és videó-továbbítás lehetősége), amelyek már önmagukban inspirálják az újfajta médiumoknál is a feldolgozás, a szabványosítás és a szolgáltatás könyvtári, közgyűjteményi problémáit.

A ma még korlátlanul látszó kapacitások majd egyre gyakrabban vetik fel a válogatás szükségességét is. Arról ugyan már a reformáció hajnalán lemondott az emberiség, hogy akár csak az összes addig megjelent könyvet lajstromba vegye, s később az egyéb dokumentum-típusok megjelenésével egyre szigorúbb lett a szelekció, most mégis kísértést érzünk majd arra, hogy a tegnap történet, mindent, amit már „másnap elnyel a nagy Moloch, a történelem”, digitalizálva archiváljunk. Ha a körülöttünk lévő világ minden médiuma digitalizálható s ugyanazon hordozón archiválható, akkor óriási a lehetőség (és a kísértés), hogy mindez könyvtári dokumentumként „végezze”. A Library of Congress a hírek szerint már kezdeményezett úgynevezett Internet-archiválási projektet, amelyben

a világháló egy adott pillanata van „lefagyasztva”. A magyar médiavilággal szemben, de akárcsak az Internet „hazai szegletével” szemben van-e és ha igen, meddig terjed az ilyen felelősségünk?

Az öregedő *Casanova* derekas könyvtárnokként szolgálhatott volna utóképzés nélkül akár száz év múltán is. Azt hiszem, egy 1930-as évekbeli könyvtáros a 1960-as évjáratúval szinte százszázalékosan megértette magát. A változás persze átjárta azokat a korokat is, de a könyvtár, a könyvek világa stabilan állt. Most egy hosszabb nyári szabadság után már elkél egy kis önképzés, hogy pótoljuk a lemaradást. A higgadt léptékű, nyugodt, alig változó könyvtáros világ visszahozhatatlanul odavan, s talán vele eltűnik a Gutenberg-birodalomba vetett hit egy darabja is. Mindazonáltal az is megér egy misét, hogy a születő információs kultúra révén a dolgok velejéhez rég nem látott közelségbe kerülhetünk, ha jól sáfarkodunk a tudományunkkal.

A Balassi Kiadó ajánlatából

Emberek a gépek mögött

Szakemberek és laikusok egyaránt hajlamosak alapvetően csak technikai eszköznek tekinteni az Internetet és a gerincvonalakon átáramló gigabitekben, a web-lapok millióinak szaporodásában mérni a fejlődését, hasznosságát. Pedig legalább ennyire fontos, hogy a műszaki és tartalmi fejlesztés mellett a „humán erőforrások” is hasonló ütemben bővülnek a világhálózaton, hiszen a gépek mögött a rendszer legértékesebb elemei: emberek ülnek.

Paradox módon ahogy nő a számítógépeken át elérhető információforrások és szolgáltatások száma, úgy lesz egyre fontosabb az emberi tényező, mert a mesterséges intelligencia eszközei egyelőre nem tudnak megbirkózni a Mátrix komplexitásával. A keresőrendszerek a legegyszerűbb kérdéseknél is találatok ezreivel öntik nyakon a web-robotok „lelkivilágában” kevésbé járatos felhasználót, ráadásul már keresőrendszerből is több száz(féle) van. És mivel mind többen mind többféle információt szeretnének megtalálni az Interneten, egyre gyakrabban derül ki, mennyi minden nincs még meg digitális formában, csak a régimódi „papíralapú adathordozókon” vagy még inkább csupán a „féhérbázisú háttértárakban”: az emberi fejekben létezik.

Az alábbiakban három olyan internetes műfajra szeretném felhívni a figyelmet, melyekben az embereknek jut a főszerep. Nemcsak azért kell ezekről beszélni, mert ritkábban szerepelnek az Internetről szóló híradásokban és ismertetőikben, hanem mert nálunk még elég kevés van belőlük, így ez az írás egyben kedvcsináló is szeretne lenni: hátha az olvasói közül néhányan kedvet kapnak ahhoz, hogy részt vegyenek ezekben a szolgáltatásokban vagy újabbakat indítsanak.

Szakmai fórumok

Az ember-ember közötti kommunikáció a számítógépes hálózatoknak a „leghumánusabb” felhasználási formája. Az ismerkedésen, pusztán időtöltésen kívül fontos szerepe lehet a szakmai információcserében is, hiszen már az Internet előtti korszakban is azt mutatták a vizsgálatok, hogy a különböző tudományágak és szakmák művelői új ismereteik túlnyomó többségét „informális csatornákon”, kollégákkal való beszélgetések során szerzik be, és csak néhány százalékban a nyomtatott szakirodalomból. A hálózatok jelentősen megnövelték és megkönnyítették ezt a fajta ismeretterjesztést – helytől és időtől függetlenül, gyakorlatilag ingyen tudunk kapcsolatba lépni egymással. Ráadásul a számítógépes kommunikáció gyakran kárhóztatott személytelensége bizonyos értelemben előny is: úgy válhatunk egy-egy „láthatatlan kollégium” tagjává, hogy csak az számít, amit mondunk, és érdektelen az életkorunk, a végzettségünk, a tudományos fokozatunk stb. A CMC-nek (Computer Mediated Communication) vannak „valós idejű” formái: ezek közül az Interneten jelenleg a legismertebb az IRC és az ICQ. Előbbit eredetileg inkább a kisebb csoportokban való „élő csevegés”, utóbbit pedig a „magánbeszélgetések” céljára fejlesztették ki, de mindkettő alkalmas a másik feladatra is. Az „időben eltölt” beszélgetéseknek szintén két elterjedt formája létezik az Interneten: a levelező listák (mailing lists) és a hírcsoportok (newsgroups). A listáknál egy közös postafiókon keresztül jutnak el a levelek a csoport tagjaihoz, a news esetében pedig egy szolgáltató gép nyilvános területén tárolják az üzeneteket, ahol pár hétig bárki elolvashatja őket és reagálhat rájuk.

Több ezer lista és hírsoport működik a világban, mindenféle elképzelhető témában. Nálunk a tízéves HIX a klasszikus ebben a műfajban, melynek változatos tematikájú fórumai mindkét formátumban olvashatók. Nem sokkal a „Hollói Information eXchange” után indult a KATALIST, a magyar könyvtárosok listája, amely mintegy 500 fős tagságával jelenleg az egyik legnépesebb hazai levelezőcsoport. Mivel megjelennek itt az oktatásban is használható új információforrásokról szóló hírek, ezért tanárok számára is érdekes. Természetesen vannak kifejezetten az iskolákban dolgozók részére indított listák is. Ezek közül máig a legsikeresebb az 1995-ben indult, jelenleg mintegy 400 résztvevőt számláló TANFORUM. A TANFORUM elsősorban középiskolai tanároknak szól és teljesen általános tematikájú: oktatásmódszertani kérdések vagy számítástechnikai témák éppúgy megjelennek rajta, mint például munkaügyi problémák. Időközben külön levelező fórumok indultak az egyes szaktárgyak oktatóinak is: például a MATKAPOCS a matematika-, a TORIFORUM pedig a történelemtanároknak.

Am a magyar nyelvű szakmai listák és hírsoportok száma még mindig meglepően kevés, és még kevesebb azok száma, amelyek hosszú időn át, népes tagsággal képesek működni, és színvonalas vitáknak, illetve tájékoztatásnak adnak teret. A hazai listákról, a feliratkozás módjáról és a levél-archívumokról a HUNLIST web-oldal informál (<http://www.mek.iif.hu/porta/virtual/magyar/hunlist.htm>), a világban működő fórumokról pedig az egyik legjobb nyilvántartás a LISZT adatbázisa (<http://www.liszt.com>). Az itt böngészhető hatalmas kínálatban alighanem mindenki megtalálhatja azt a virtuális közösséget, amelyhez szívesen csatlakozik (amennyiben tud angolul). Ha pedig mégsem, akkor bárki számára nyitva áll a lehetőség, hogy néhány perc alatt egy új fórumot indítson valamelyik ingyenes lista-szerveren. (Ezek címe is megtalálható a HUNLIST lapon.)

Tematikus katalógusok

Az „infosztráda” mellett az Internet egy másik népszerű metaforája a „világkönyvtár”, mely szövegek, képek, hangok százmillióit tartalmazza már most is. Csak egyetlen szépséghibája van ennek a gyűjteménynek: minden összevissza hever a polcokon, a padlón és a pince legsötétebb zugaiban. A könyvtár látogatói pedig találmányra kihalásznak egy-egy darabot ebből a dokumentumhalmazból, boldogan felkiáltva, ha valami használhatóra akadnak. Egy ideig úgy tűnt, hogy az Altavista és később rohamosan szaporodó vetélytársai végre világosságot gyűjtenek és nagyjából rendet csinálnak az információs káoszban. A web-lapok elképesztő ütemű szaporodásával azonban hamarosan kiderült, hogy a file-ok tízmillióit összegyűjtő és azok minden szavát visszakereshetővé tevő automatikus indexek az esetek jó részében igen kis hatásfokkal működnek: a gyakorlatlan felhasználóknak órákig tart, amíg a sokszor hatalmas találati halmazokat végigrostálják, nem is beszélve a már sehová sem mutató linkek okozta bosszúságról.

A keresőprogramok további „kiokosítása” mellett a legígéretesebb megoldást az emberi erővel készülő tematikus katalógusok (subject gateways) jelenthetik. Ezeknél könyvtárosok vagy különböző tudományterületek információs szakemberei válogatják, írják le és sorolják be valamely rendszer szerint a legjobb forrásokat. A besorolási elv lehet valamilyen hagyományos osztályozási rendszer (például az ETO) vagy lehet saját fejlesztésű (mint amilyenek a „Yahoo!” hierarchikus kategóriái). A legfontosabb hazai példa ebben a műfajban a Neumann-ház „WebKatHu” nevű adatbázisa, amely azokat a magyar nyelvű web-dokumentumokat dolgozza fel, melyeket általában egy könyvtár gyűjteni szokott. Egy másik hasonló gyűjtemény a Magyar Elektronikus Könyvtár „Virtuális világkönyvtár” elnevezésű része, ahol többek között a magyar elektronikus újságok témakörök szerint rendezett listája is megtalálható.

A külföldi szolgáltatások közül a már említett, hatalmas méretű „Yahoo!” mellett érdemes kipróbálni a szintén amerikai és szintén tekintélyes nagyságú INFOMINE-t, mely

főleg a tudományos információforrásokat gyűjti. Az „Internet Scout Project” is az oktatásban és kutatásban jól használható hálózemeket rendszerezi, „Isaac Network” nevű szolgáltatásával egyszerre 6 tematikus katalógusban lehet majd keresni. A BUBL pedig egy régi és sikeres európai kezdeményezés: még 1991-ben kezdték el a könyvtárosok számára fontos internetes források összegyűjtését. Ezek a szolgáltatások – tucatnyi további hasonlóval együtt – elérhetők a MEK-ből is, a „tematikus katalógusok katalógusát” tartalmazó oldalról (<http://www.mek.iif.hu/porta/virtual/tematikus>). Természetesen nemcsak az ilyen nagyméretű, több ezer vagy tízezer tételt tartalmazó adatbázisok lehetnek nagyon hasznosak az Interneten tanácstalanul keresgélőknek. Egy-egy jól meghatározott felhasználói körnek már egy néhány tucat linket tartalmazó gyűjtemény is elegendő kiindulási alapot jelenthet, melynek létrehozása és fenntartása nem igényel túl nagy munkát. A Sulineten is akadt már néhány lelkes tanár, aki elkezdte szakterületének forrásait összeszedni és értékelni – sajnos még elég ritka nálunk az ilyen kezdeményezés.

Tájékoztató szolgálatok

A leggondosabban megválogatott „subject gateway” sem segít, ha a keresett információ nincs is rajta az Interneten, vagy olyan helyen van, ahol még a teljesszövegű keresők sem találják meg (például egy becsomagolt file-ban vagy egy adatbázisban), vagy ha megtalálják is, a számtalan egyéb találat közül csak a keresőrendszer működésének alapos ismeretével szűrhető ki. Emellett a hálózaton bolyongóknak sokszor egyéb szempontjaik is vannak: a saját ismeretszintjükhöz igazodó információforrásokat keresnek, nem tudnak idegen nyelvű oldalakat elolvasni, az általános tájékoztató anyagok helyett személyre szabott segítségre lenne szükségük stb. Ilyenkor jönnek jól az internetes tájékoztató szolgálatok (online reference vagy AskA services), ahol egy szakembertől lehet tanácsot kérni. A válasz néhány órán vagy napon belül érkezik meg, rendszerint elektronikus levélben. Ezek a szolgáltatások többnyire ingyenesek és könyvtárosok vagy egy-egy terület szakértői működtetik őket. A válaszadáshoz az internetes források mellett nyomtatott kézikönyveket, bibliográfiákat és CD-ROM adatbázisokat is felhasználhatnak, de sokszor már fejből is tudnak válaszolni a leggyakrabban feltett kérdésekre. Egy-egy ilyen online tájékoztató szolgálattal több óra – esetleg teljesen hiábavaló – keresést takaríthat meg a kérdező.

Természetesen egy ilyen szolgáltatás nem pótolja a könyvtárak és más információs intézmények professzionális tájékoztató szolgálatait (melyek gyakran nem is ingyenesek), mert itt nincs lehetőség a kérdező problémájának pontos felderítésére, fizetős adatbázisokban való kutatásra, a választ tartalmazó nyomtatott dokumentum eljuttatására stb. De legtöbbször azért elegendő segítséget, eligazítást adnak az elinduláshoz. Újabban már több hazai könyvtár is kísérletezik olvasószolgálatának internetes kiterjesztésével, néhány hónapja pedig egy országos szolgáltatás is működik „MIT-HOL?” néven (<http://www.mek.iif.hu/MIT-HOL>). Ebben mintegy 30 könyvtáros vesz részt tucatnyi könyvtárból. A web-oldalon található űrlapon át gyakorlatilag bármit lehet kérdezni, a válasz pedig maximum két munkanapon belül megérkezik a kérdező postaládájába. A könyvtári szolgáltatáson kívül létezik már orvosi és jogi tanácsadás is a magyar Interneten, sőt a földtudományok szakértőitől is kérdezhetünk a Magyar Geológiai Szolgálat web-lapján.

Sajnos külön az iskolák részére indított, általános jellegű hazai online tájékoztató szolgáltatást nem ismerek. Pedig Amerikában az egyik legkorábbi ilyen, az 1992-ben indult „AskERIC” hatalmas sikert aratott a szülők, a tanárok és a tanulók körében. A „Virtual Reference Desk” nevű rendszer hasonlóképpen az oktatási szféra számára jött létre, készítói igyekeznek összegyűjteni és módszertanilag támogatni a K-12 korosztályt (az általános és középiskolásokat) segítő különböző „AskA” szolgáltatásokat. További jó példa a brit „Ask A Librarian”, melyet 1997 novemberében indítottak mindössze 40 angol font

költséggel és amelynek működtetésében negyven közönyvtár tájékoztató könyvtárosai vesznek részt. (Az említett hazai és külföldi szolgáltatások internetes címei a „MIT-HOL?” web-oldalain megtalálhatók.)

Befejezésül álljon itt egy idézet a „MIT-HOL?” egyik használójának köszönőleveléből: „A technika is fantasztikus, de ha mögötte állnak emberek is, akkor derül a szívem.” Az ilyen visszajelzésektől pedig azok szíve derül fel, akik – sokszor különmunkában, ám külön díjazás nélkül – létrehoznak és fenntartanak egy-egy szakmai fórumot, tematikus katalógust vagy tájékoztató szolgálatot a kibertérben. Tanúsíthatom, hogy érdemes belevágni...

Quicktionary a XXI. század csodája
 A lézertej beolvassa és egy pillanat alatt lefordítja...
 Ha egyáltalán nem tud angolul, akkor is AZONNAL tud angol szöveget (szóra bontva és tárolva) magyarra fordítani! Ne írjon többet!
 A Quicktionary leolvassa és azonnal lefordítja 480.000-res szókincssel az angol szöveget, vagy angol - magyar szavakat oda-vissza!

NEM
 HANEM
 QUICKTIONARY

QUICKTIONARY = 3 fordítási lehetőség
 Szövegfordító = 75 angol szót
 a LEZÉR megeminti és VILLÁMFORDÍTJA
 Optocard = LEZÉR - beolvasó - FORDÍTÓ
 Hagyományos "bepötyögtetés"
 Angol kiejtés - fonetikus megjelenése,
 beépített program

Quicktionary LEZÉR - PILLANATFORDÍTÓ

JURCON

Megrendelőlap

Ezzel megrendelek.....darab Quicktionary fordítógépet,
 37.600.-Ft +9.400.-Ft áfa darabáron. A megrendelés összege.....forint. Szállítás előtt a megrendelést vizsgáljuk, kiszállítás az ország bármely helységébe 24 órán belül. A fordítógépet megrendelés alapján postai utárréttel szállítjuk. A postaköltség Budapestre 1.605.-Ft/db, vidékre: 2.605.-Ft/db.

JURCON Kft. - Idegen Nyelvek Intézete - 1014 Budapest - Táncsics Mihály u. 14. Tel: 375-6813
 Rendelés FAX: 355-3589, levélben a fenti címen. Rendelés E-mail: translator@jurcon.hu

Megrendelő, név:.....Telefon:.....Fax:.....
 Város:Utca:.....

A digitális könyvtár mítosza

Vannak szavak, amelyek egyszer csak váratlanul megjelennek az életünkben. Először idegenül hangzanak, megbarátkozni is nehéz velük, ám később lehet, hogy unalmassá válnak mert elkopnak a mindennapos használatban. Jaj annak a kifejezésnek, amelyiknél beáll a „vízcsap-effektus”! A túlcsoordulást egyhamar a teljes feledés követi. Vajon ez lesz a sorsa a digitalizálásnak is? A digitális könyvtár is csak a perc-emberkéék futó mániája, amely egyszer csak kimegy a divatból?

A „digitális” a latin „digitus” szóból származik, amely magyarul azt jelenti: „ujj”. Az emberek oly sokáig használták a számoláshoz az ujjukat, hogy a szó jelentése kibővült: előbb a „számokkal ábrázolt” jelentéssel, majd később – immár a számítástechnikában – a „számok formájában kódolt” értelemmel.

A „digitális könyvtár” jelzős szerkezetet akár fából vaskarikának is gondolhatnánk: hogy kerül a jó öreg könyvtár mellé a számítógép? Az utóbbi évtizedekben azonban a könyvtár jelentése nagymértékben bővült, és a zömmel könyvet, folyóiratot gyűjtő könyvtárakban is rendkívüli módon elterjedt a számítógép.

A digitalizáció és a könyvtár fogalmának egymásra találása nagyon szerencsés: önmagában hordozza azt az üzenetet, hogy a tudás és a kultúra egyik legfőbb letéteményesének, a könyvtárnak a legfontosabb feladata továbbra is az emberiség tudáskészletének megőrzése és átörökítése – függetlenül attól, hogy az információt papírra vagy digitális hordozóra jegyezték-e le. A digitális könyvtár fogalma – ha úgy tetszik, mítosza – azonban még ennél is többet jelent: azt sugallja, hogy az új technológiai környezetben is meg lehet valósítani a könyvtár alapvető feladatait, az információ megszerzését, tárolását és szolgáltatását.

A digitális könyvtárak létrejötte törvényszerű: miután az információhoz jutás a világ boldogabbik felén alapvető emberi jog, kötelező kormányzati feladattá vált digitális hordozón egyrészt közzétenni az emberiség felhalmozott tudáskészletét, másrészt biztosítani a hálózati információkhoz a hozzáférést.

A digitális könyvtári tevékenység ebből a kettős feladatsorból tevődik össze – bár tegyük hozzá, nagyon kevés olyan intézmény van a világon, amely mindkét, külön-külön is hatalmas erőforrásokat igénylő feladattal meg tud birkózni. A tapasztalatok szerint a digitális könyvtári gyűjtemény kialakítása a könnyebb feladat; legalábbis ilyen irányú kezdeményezést sokkal többet látni, mint az Internet-forrásokat feldolgozó katalógusokat.

Az Internet Világcircusz el(ő)adása

Akik régóta foglalkoznak a számítógépes információterjesztéssel, jól tudják, hogy az Internet nem azonos a mai World Wide Web felületen keresztül áramló, a tömegkommunikáció és az elektronikus kereskedelem által egyre inkább áthatott hálózat világával. Az Internet története nem is a Webbel kezdődött, és mind a mai napig az információk jelentős része nem a Webes felületen keresztül áramlik. És bár mind jobban háttérbe szorul, mégis érdemes a „régén” (!) – mondjuk, kilenc-tíz éve – világszerte érvényesülő hálózati mentalitásról, Internet-szellemiségről ejteni néhány szót. Nem nosztagiából, hanem máig érvényes hatása, továbbélése miatt.

A nyolcvanas évek második felében úgy látszott, pár éven belül sikerül megoldani a hozzáférési gondokat az emberiség által felhalmozott óriási tudásvagyonhoz. Akkor azt hitték, nincs más teendő, mint a számítógépekre felvinni és a műholdakon keresztül az egész földkerekségre eljuttatni az összes szöveget. (Például az egyik, ezzel a céllal szerveződő program, a Project Gutenberg tízezer klasszikus irodalmi alkotás közzétételét és ingyenes hozzáférését tűzte ki célul.)

Azokban az években világszerte ezrek és tízezrek töltötték szövegek begépelésével és korrektúrázásával a szabadidejüket – nem kérve pénzt a munkájukért. Az önkéntes munkára épülő civil kezdeményezések fő támogatói az egyetemi, kutatói, könyvtári tevékenység szponzorai voltak. Ezt az idillikus állapotot azonban elég hamar viharok dúlták fel: egyre többen kezdték szorgalmazni, hogy ne csak a szerzői joggal már nem védett klasszikusokat, hanem a kortársak jogvédelemmel ellátott alkotásait is tegyék közkinccsé. „Az információ mindenkié” zászló alatt sokan hadba indultak – köztük egyre többen voltak, akiket már nem a közjó szolgálata, hanem a polgárpukkasztás, a botránycsökkentés motivált. A szabad információ-hozzáférés körüli cirkuszok siettettkék a kiadók hadrendbe állását; ők üzleti érdekeik sérelmére hivatkozva frontális támadást indítottak azok ellen, akik az emberi jogok harcosaként küzdöttek az információ szabad hozzáféréseért. A kiadói lobbó végül abszolút győzelmet aratott: a szerzői jogi előírásokat kiterjesztették a digitális hordozókra, és ezzel az Internet is az üzleti érdekek érvényesülésének színterévé vált.

Az időközben eltelt néhány év alatt nagyot fordult a világ és benne az Internet. Elképesztő gyorsasággal hódította meg a világot a grafikus felülettel, hipertext-kapcsolatokkal átszőtt Web, amelyről igen hamar kiderült, hogy az információtovábbítás mellett az elektronikus kereskedelem számára és rajta keresztül az üzleti bevételek növelésére soha nem látott lehetőségeket kínál. A hatáskeltés puszkaporkészletét jószerevével már felülő televízió- és filmipar urai rázúdították izlésterrorjukat az Internetre, és mire felocsúdtunk, az ugráló Miki egerek ellepték a Web-oldalakat és mindent elborított a reklám. Mostanára oda jutottunk, hogy akinek a honlapján nincsenek harsány színű, mozgó, villogó elemek, az nem számíthat jó osztályzatra a Web-helyek versenyében.

És ez, a verseny lett mindenek kulcsszava. Mint a sportban. Ma már az Internet nem más, mint szakadatlan versengés a minél nagyobb látogatói létszámért, mert csak azok kapnak a reklámügynökségektől megrendelést, illetve csak azok részesülnek a kurátorok és szponzorok kegyeiben, akik igazolni tudják a minél nagyobb forgalmat. Amelyik szolgáltatónak sok látogatója van, az nagyobb üzletet hoz a telefontársaságnak, a számítógép-kereskedőnek és közvetve mindenkinek, aki eladóként vesz részt a Világ-cirkusz, az Internet el(ő)adásában. A hatalmas bevételekből aztán jut néhány morzsa a bevételt megteremtő, megtermelő tartalomszolgáltatónak.

Ilyen feltételek között mi lesz azokkal, akik egy évtizede azért szegődtek el az információhoz való szabad hozzáférés szolgálatába, mert hittek benne? Hitték, hogy céljaik

*Ma már az Internet nem más,
mint szakadatlan versengés a
minél nagyobb látogatói
létszámért, mert csak azok
kapnak a reklámügynökségektől
megrendelést, illetve csak azok
részesülnek a kurátorok és
szponzorok kegyeiben, akik
igazolni tudják a minél nagyobb
forgalmat. Amelyik
szolgáltatónak sok látogatója
van, az nagyobb üzletet hoz a
telefontársaságnak, a
számítógép-kereskedőnek és
közvetve mindenkinek, aki
eladóként vesz részt a
Világ-cirkusz, az Internet
el(ő)adásában.*

helyesek, hitték, hogy munkájuk a köz javát szolgálja, hitték, hogy mindezt meg is lehet valósítani? És még azt is hitték, hogy a számítógép nem más, mint a kultúra terjesztésének hatékony eszköze? Ők is kénytelenek alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez és tudomásul venni, hogy az internetes jelenlét motivációja ma már nem a közösségi érdekek szolgálata, hanem az üzleti bevételek növelése.

A jó öreg *Gutenberg* találmánya nagyban hozzájárult ahhoz a túltermelési válsághoz, amely a nyomtatott információtermékek piacán köszöntött be. A jelenség nem új keletű: *Leibnitz* már 1680-ban aggódott amiatt, hogy az emberek visszahullhatnak a barbárságba: „... ehhez igen sokban járul hozzá az a rémes könyvtömeg, amely napról napra növekszik. Szinte meghaladhatatlanná lesz a zűrzavar; végtelenül sok szerző lévén, mindegyiküket az általános feledés réme fenyegeti...”

A hetvenes években a könyvtáros hallgatók kötelező tananyagként ismerték meg az információrobbanás, az információs forradalom fogalmát, amellyel a nyomtatott dokumentumok számának négyzetes növekedését határozták meg. Ekkor még sejteni sem lehetett, hogy két évtized múlva az emberiségről kiderül: annyi mondanivaló szorult bele, hogy abban a pillanatban, amikor föllép a kétirányú kommunikációt lehetővé tevő információs szupersztrádára, szabályos járvány tör ki, és a logorrhea, a kóros bőbeszédűség emberek millióit keríti hatalmába. Ez a közlésmámor olyan méreteket öltött, hogy képtelenség vele lépést tartani és számba venni, regisztrálni az új és új közlemények millióit.

Ugyanakkor a közlési lehetőségek bővülése nem gyarapította számottevően a *Shakespeare*-ek, *Jókaik*, *Hrabalok*, de az *Einsteinek* számát sem. Egyik oldalról persze nagyon jó, hogy mindenki szóhoz juthat, mindenki szerzővé léphet elő, másik oldalról viszont hihetetlenül megterhelő az egyre növekvő közlés-áradat. A kétes értékű, semmitmondó elmeszülemények özönéből borzasztó nehéz a kisszámú értékes dokumentumot előhalászni.

A digitális könyvtár

Ahogy a bevezetőben már érintettük, a digitális könyvtár célja hasonló a papíralapú könyvtárhoz: a dokumentumok gyűjtésével, megőrzésével és szolgáltatásával kapcsolatos feladatok lényege ugyanaz, legfőképpen a végrehajtás technológiája eltérő.

Van azonban egy lényeges különbség: ez pedig a gyűjtemény rendelkezésre bocsátása. Amíg a papíralapú könyvtár a kiadók által publikált műveket gyűjti, és saját állományként bocsátja az olvasók rendelkezésére, addig jogilag is tisztázott tevékenységet folytat. A szerzői jognak ugyanis vannak olyan kritériumai, amelyek bizonyos mértékig korlátozzák a kiadók (és velük együtt a szerzők) szabad kereskedelmi jogait, így az évszázadok során kialakult konszenzus a kiadók üzleti érdekeivel szemben érvényesíti az információhoz jutás állampolgári jogait. Ezt az egyik oldalról korlátozást, a másiktól szabad hozzáférést jelentő jogos használatot fair use-nak, méltányos használatnak nevezik. A valóságban ez azt jelenti, hogy a szerzők és kiadók kénytelenek tudomásul venni, hogy a megjelent művekből a könyvtárak beszerezhetnek példányokat, amelyeket aztán az olvasóiknak nemcsak helyben olvasásra, de kölcsönzésre is átadhatnak. Ezt a kivételes szabályt az új szerzői jogi törvény is megtartotta, melynek értelmében a nyilvános könyvtárak a publikált művek egyes példányait továbbra is szabadon használatba adhatják olvasóiknak. (Nem vonatkozik ez a szabály a szoftverekre, a szoftverrel működtetett adattárakra!)

Amikor a könyvtárak egy része az Internet hálózaton keresztül elkezdte közzétenni a legkülönbözőbb dokumentumokat, éveken át tartó vitát folytattak a szakma képviselői arról, hogy ez mennyiben könyvtári, illetve mennyiben kiadói tevékenység. A kérdést a szerzői jogvédők segítettek eldönteni, így mára egyértelművé vált: ha egy természetes vagy jogi személy bármilyen hordozón és bármilyen, nyilvánosan hozzáférhető csator-

nán keresztül önálló szellemi alkotást tesz közzé, ez kiadói tevékenységnek minősül, amely a jogszabályok által meghatározott felelősséggel jár. Ha a közzététel az Internet hálózaton keresztül történik, erre a tevékenységre a műsorsugárzás előírásai is vonatkoznak.

A számítógéppel értelmezhető és szolgáltatható gyűjtemény kialakításának első és legfontosabb feladata a digitalizáció, vagyis az a művelet, amelynek során egy más hordozón (például papíron, hanglemezen stb.) már megjelent művet (szöveget, képet, hangot) számítógéppel olvasható, kódolt formába teszünk át.

A papíron megjelent kép és szöveg digitalizálására a legegyszerűbb megoldás a szkennelés: ekkor a fénymásolóhoz hasonló elven működő lapolvasó eszköz (a szkennel) fényérzékelő egysége pontról pontra végigpásztazza a digitalizálandó oldalt. A szkenneren keresztül érkező, minden egyes apró pontról összegyűjtött információkat a számítógép tárolja, és ezek alapján építi fel újra a képet, ha azt előhívjuk a memóriájából. Ha a nyomtatott szöveg-oldalakat képként digitalizáljuk, akkor a szövegben rejlő információkat nem lehet visszakeresni, mert a számítógép számára az egyes karaktereket nem értelmeztük.

A szövegek digitalizálása során minden egyes karakter (betű, írásjel stb.) külön-külön kódot kap; ezt igen gyakran a szöveg megjelenítésére vonatkozó utasítások egészítik ki. Az ily módon tárolt szöveget annak jelentésével együtt tároljuk, tehát a szöveg tartalmát is vissza lehet keresni. A hangok digitalizálásakor az analóg (az időben folyamatosan változó) módon tárolt hangot egy speciális eszköz (például hangkártya) segítségével alakítják számjegyekké. A hangfelvételek lejátszásakor a számítógépben kódolt formában tárolt digitális hangadatokat kimenő analóg jelekké alakítják át. Bonyolultabb eljárást kíván meg a mozgóképek digitalizálása, illetve a háromdimenziós látványt nyújtó, a virtuális valóság fogalomkörébe eső VRML technológia.

Miután röviden áttekintettük a digitális könyvtár mibenlétét, illetve a számára kizárólagos működési területet jelentő Internet hálózat néhány jellemzőjét, ismerkedjünk meg az első, kifejezetten ezzel a céllal létrehozott hazai intézménnyel.

A Neumann János Digitális Könyvtár és Multimédia Központ

Az 1997 végén létrejött intézmény rendeltetését a kulturális javak védelméről szóló törvény fogalmazza meg. A munkáját közhasznú társaságként megkezdő közgyűjtemény elsődleges feladata a kulturális örökség digitalizálásában való részvétel, az e téren folyó munkálatok koordinálása, valamint a kulturális örökség digitalizálására épülő hálózati szolgáltatások megindítása. A társaság tulajdonosa és fenntartója a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, fő szponzora a Compaq Magyarország Kft.

A kizárólag a számítástechnikára épülő, mindeztidáig a társadalom széles körében szin-

Amikor a könyvtárak egy része az Internet hálózaton keresztül elkezdte közzétenni a legkülönfélébb dokumentumokat, éveken át tartó vitát folytattak a szakma képviselői arról, hogy ez mennyiben könyvtári, illetve mennyiben kiadói tevékenység. A kérdést a szerzői jogvédők segítettek eldönteni, így mára egyértelművé vált: ha egy természetes vagy jogi személy bármilyen hordozón és bármilyen, nyilvánosan hozzáférhető csatornán keresztül önálló szellemi alkotást tesz közzé, ez kiadói tevékenységnek minősül, amely a jogszabályok által meghatározott felelősséggel jár.

te ismeretlen szolgáltatások megismertetését és mind gyakoribb igénybevételét segíti elő egy könnyen megjegyezhető név és logo. A rövid névként használatos „Neumann-ház” a digitális könyvtár névadójának, a számítógép atyjának a neve mellett álló „ház” szóval egy hívogató, befogadó, ma még szimbolikus, később talán valóságos helyre utal. (A korábbi, Szent György téri elhelyezésre vonatkozó tervek már 1998-ban lekerültek a napirendről; az olvasók kiszolgálására is alkalmas elhelyezésről még nincs döntés.)

A logóban látható, apró elemekből kirajzolt félkör szabad asszociációkra készítet: kinek a Napot, kinek a horizontot, kinek az építőkockát, kinek a kezdetet, kinek a nyitottságot juttatja eszébe. A hét kő pedig annak a 15. századi kápolnának a föld mélyén pihenő oltárkövét és alapköveit rajzolja ki, amely valaha a karmelita kolostor mellett állott. A fél évezredes kövek lenn a mélyben változatlanul fogják át az időt és megtartó erőt jelentenek azok számára, akik a múlt értékeinek átmentésén munkálkodnak az eljövendő generációk javára.

A Neumann-ház gyűjteménye és szolgáltatásai

Az alapítói szándék és a külső szakértők egybehangzó véleménye szerint a Neumann János Digitális Könyvtár és Multimédia Központ tevékenységének középpontjában a digitális könyvtári szolgáltatásoknak kell állniuk; a digitalizálási tevékenység, illetve a gyűjteményépítés hátrább áll a rangsorban.

A WebKat.hu online katalógus

Egyik kiemelten fontos vállalkozásunk a hazai internetes dokumentumok online katalógusának, a WebKat.hu-nak az építése. A felhasználó a Neumann-ház szerverére belépve közvetlenül tud tájékozódni a magyar kulturális örökség részét képező hálózati dokumentumok között – mégpedig úgy, hogy egyetlen gombnyomásra közvetlenül az eredeti Web-forrást hívhatja be a képernyőre. Az adatbázisban 1999 végén 24 000 rekord volt, a WebKat.hu szolgáltatást egy év alatt több mint 24 000 felhasználó vette igénybe.

A WebKat.hu katalógusból is elérhető, igen népszerű és keresett szolgáltatásunk az 'Educatio' című folyóirat elektronikus változata, amelynek 1997. és 1998. évi évfolyamait több mint 40 ezren hívták le a Neumann-ház szerveréről.

Közhasznú adatbázisok építése

Tavaly kezdtük annak a közhasznú adatbázisnak az építését, amelybe először a könyvtárak, majd később a múzeumok, levéltárak és közművelődési intézmények adatait vittük be. A naprakészen tartott, online elérhető adatbázisból egy kattintással el lehet érni azon intézmények honlapját, amelyek internetes szolgáltatást tartanak fenn.

A magyar fejlesztők által készített CD-ROM-ok adatainak összegyűjtésével az egész országban egyedül mi foglalkozunk. Az 1994 óta készülő diszkográfiát heti-kétheti gyakorisággal frissítjük. A lista közel 1000 CD-ROM és majdnem 200 kiadó, fejlesztő cég legfontosabb adatait tartalmazza. Az év végén felújított tartalommal tettük közzé az Országos Széchényi Könyvtár CD-ROM lelőhely-adatbázisát, amelyben csaknem 600 féle magyar és külföldi lemez előfordulását lehet megkeresni 135 könyvtárban.

A Bibliotheca Hungarica Internetiana

A NKÖM és az NKA pályázati támogatásával kezdtük meg a klasszikus magyar költők műveinek hálózati közzétételét. Jelenleg kilenc magyar költő (*Ady Endre, Batsányi János, Berzsenyi Dániel, Bessenyei György, Bornemisza Péter, Juhász Gyula, Kölcsey Ferenc, Petróczy Kata Szidónia* és *Tinódi Lantos Sebestyén*) összes verse (mintegy 3000 mű) kereshető vissza analitikus szinten, tehát a versek címe alapján. A hálózaton keresztül szolgáltatott digitális könyvtári állományt gyarapítja több száz magyar természettu-

dományi és tudománytörténeti munka (köztük *Eötvös Loránd* munkái), tucatnyi tanulmány és számos további elektronikus dokumentum. A Neumann-ház gyűjti és online katalógusában feldolgozza a kulturális örökség témakörében megjelenő, magyar fejlesztésű CD-ROM-okat.

A Digitális Irodalmi Akadémia

Másfél éves előkészítő, fejlesztő munka után ez év tavaszától lesz nyilvánosan hozzáférhető a Nemzeti Kulturális Alapprogram által támogatott Digitális Irodalmi Akadémia. A Petőfi Irodalmi Múzeum Kortárs Irodalmi Központjának világméretekben is egyedülálló vállalkozása negyvenkét kortárs író teljes életművének digitalizálását és hálózati közzétételét jelenti. A mintegy tízezer kötetnyi, sok tízezer irodalmi alkotást a Neumann-ház adatbázisba tölti, és így teszi ingyenesen hozzáférhetővé az Interneten keresztül a magyar irodalom iránt érdeklődő nagyközönség számára. A szolgáltatás nemcsak tartalmában, de technológiáját tekintve is teljesen újszerű lesz: Magyarországon az elsők között valósítja meg a szövegek belsejében rejlő információk feldolgozására és visszakeresésére szolgáló nemzetközi szabvány előírásait. (SGML: Standard Generalized Markup Language ISO 8879-1986)

CD-ROM kiadás

Könyvtárunk két év alatt négy CD-ROM-ot adott ki. 1998-ban a 'Digitális forrásgyűjtemény' című sorozat első két része jelent meg. A 'Dicső napok és hétköznapok – 1848' címet viselő lemez 1848. március 15-étől december 7-éig, *Ferenc József* trónralépéséig követi az események alakulását. A krónika a hajdanvolt napilapok cikkeiből válogatva mutatja be a kor hangulatát a Nemzeti Színház műsorától kezdve a falragaszokig, egyben hű képet adva a korabeli tájékoztatási módszerekről. A lemez az OMFB támogatásával készült.

A Digitális forrásgyűjtemény sorozat második tagja a múlt század közepének legnagyobb irodalmi folyóirata, az 'Életképek' 1848-as évfolyamának teljes, digitális reprint kiadása. A folyóiratban közölt verseket, valamint a jelentősebb prózai munkákat a CD-ROM teljes szöveggént is tartalmazza. A rendkívüli művelődéstörténeti értéket képviselő folyóirat anyagát az egyes füzetek tartalma, a szerzők neve és az egyes művek címe alapján is vissza lehet keresni. A lemez megjelenését a Magyar Millenniumi programiroda és a Soros Alapítvány támogatta.

Az 1999. évi Frankfurter Könyvvásáron bemutatott két multimédia CD-ROM elkészítése nemzetközi szinten is komoly feladatot jelentett nemcsak a Neumann-ház, hanem az egész magyar könyvtárügy, illetve muzeológia számára. A 'Bibliotheca Hungarica – A magyar könyvtárak egy ezredév tükrében' címmel megjelent CD-ROM a magyar könyvtártörténet múltját és jelenét dolgozza fel mintegy 800 képpel illusztrálva és számtalan további információval kiegészítve. A Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma megbízásából készült, háromnyelvű CD-ROM az egész világon egyedülálló: sehol nem készült még olyan multimédia lemez, amely teljes körű áttekintést adott volna egy nemzet könyvtártörténetéről, a jelen legfontosabb intézményeiről és a jövőbe mutató projektekről. A hibrid CD-ROM arra is lehetőséget ad, hogy a könyvtári honlapokat, adatbázisokat egy kattintással be lehessen hívni a képernyőre, így a lemez nem avul el a jövőben sem.

A 'Múzeumi séták Budapesten' című, magyar, angol, francia, német és olasz nyelvű CD-ROM hét – mitológiai alakok vezetésével tett – séta keretében mutatja be a látogatóknak az ezeréves államiságát ünneplő ország fővárosában található 27 gyűjtemény különlegességeit. A reprezentatív megjelenésű, zenei illusztrációkkal tarkított és ugyancsak Internet-hivatkozásokkal kiegészített hibrid lemez az OMFB, illetve a Frankfurt '99 Kht. támogatásával készült.

Az elefánt testrészei

Az információ-történelem mint szemléletmód

„Azt állítom, ...hogy a társadalmat csak a hozzá tartozó üzenetek és közlési lehetőségek tanulmányozása alapján lehet megérteni ember és ember, ember és gép, gép és gép viszonyában.” (Norbert Wiener)

Az elefántot különböző testrészeinek megtapintása után meghatározó vak bölcsekről szóló jól ismert keleti tantörténetben az ormány megérintője tömlőnek, a lábé oszlopnak, az agyaré csiszolt kőnek, a faroké kötélnek, a fülé pedig legyezőnek írja le az állatot.

A kommentárok általában egy értelmezést kedvelnek: szerintük a történet egyszerre mutat rá a világról alkotott tudás töredezettségére és korlátos mivoltára, valamint a részleges tudás általánosításának veszélyeire. Csakhogy a magyarázók elfeledkeznek a vak bölcsekről – nekik eszük ágában sincs általánosítani, mivel nincsenek tudatában annak, hogy egy nagyobb rendszer részeiként azonosítanak valóságelemeket. Korlátaikat kétségkívül érzik, de a megismerés-szakaszként felfogott tapintás előtti állapothoz képest a többi vak bölcshöz képest megnőtt az esélyük az elefánt-jelenség megragadására, egy másik elefánt-tesztész detektálásán és a két ismeret-elem kombinációjával előállított új felismeréseken keresztül. Csalafinta dolog ez az információ: minél többet beszélünk róla, annál több oldala van, és annál kevésbé tűnik megfoghatónak.

Pedig a fenti példa segítségével gyorsan felismerhetjük, hogy banális ismeretelméleti csapdával állunk szemben: a valóság bármely eleme információvá is lesz, ha az emberi érzékelés nyomán belsővé válik és jelentéssel ruházódik fel (in-formáció). Másfelől az információ maga is anyagi természetű: idegrendszeri mintázat formájában rögzítjük, tároljuk és használjuk fel, a vele végzett (jel)műveletek tárgyiasulnak és kilépnek az idegrendszerből (ex-formáció).

Jurij Lotman hasonló okfejtéssel vezeti be kultúrameghatározását. (1) Abból indul ki, hogy az ember a létért folytatott küzdelemben két folyamatba kapcsolódik be: az anyagi-tárgyi értékek fogyasztásába és az információ-tárolásba. Az embernek mint biológiai létezőnek „elegendő az első, viszont a társadalmi lét mindkettő meglétét feltételezi”. Ezért mondhatjuk, hogy a kultúrát – e sajátosan emberi minőséget – „valamennyi nem örökletes információ, az információ szervezési és megőrzési módjainak összessége” jelenti.

Ebből – bár Lotman ezt már nem állítja – az következne, hogy a kultúra története az információkezelés története, hogy a kultúra fejlődése – ha elfogadjuk bizonyos fejlődéskritériumok meglétét – nem más, mint az információszervezés és -őrzés hatékonyságának fejlődése. Nyilvánvaló, hogy ez így paradox módon hat, mert kiszakítja a kultúrát a társadalmi lét egészéből és figyelmen kívül hagyja a kulturálisnak tekintett oldal kapcsolódási pontjait az anyagi-tárgyi (biológiai) és – tegyük hozzá – pszichológiai dimenzióval. Avval pedig, hogy közhelyszerűen kiemeljük: információmozgások nélkül nincs emberi társadalom, egy jottányit sem jutottunk közelebb a válaszhoz – de a jó kérdésekhez talán igen. Hol van a helye az információs jelenségeknek a társadalomtörténetben? Mi a szerepe a valóságformáló folyamatokban? Milyen magyarázó erő birtokába jutunk, ha információ-központú szemlélettel közelítünk a világtörténelemhez?

És mégis: hiába jók a kérdések, hiába ismerjük fel esetleg egy információtechnikai

megoldás fontosságát és valóság-átalakító erejét, az információs intézmények meghatározó voltát, továbbra is a társadalmi struktúrára és az anyagi-technikai szférára vonatkozó szempontokat érezzük mérvadónak egy-egy történeti állapot, változás vagy probléma vizsgálatakor. Az információs véráramot a társadalom működésében ugyanolyan természetadta, további értelmezést nem igénylő folyamatnak látjuk, mint mondjuk – pardon – az anyagcserét, amely persze „jelen van valamiképpen” a vizsgált tartományban, de a lényegi elemeket máshol kell keresni.

Lotman például tudatában van annak, hogy a kultúra nem egyszerű „információraktár”, hanem egy rendkívül összetett információmozgató gépezet, a „megismerés bonyolultan szervezett mechanizmusa”, amely egyúttal az információk birtoklásáért folyó társadalmi összeütközések terepe is, mégsem jut el az információs rendszerek és a társadalmi szerkezet, illetve változások egymásrahatásának irányzat-szerű elkülönítéséhez, az „információtörténelemhez” (inkább a kultúra szemiotikája felé „menekül”). Erre a kilencvenes évekig kellett várni.

Az információtörténelem színpadra lép

1998 májusában jelent meg *Alistair Black* rövid, de annál kihívóbb írása a *Library History* hasábjain, (2) amelyben a könyvtártörténetet nemes egyszerűséggel az „információtörténelem” részhalmazaként (sub-set) tárgyalja, megpróbálván elfogadtatni a könyvtárosszakkával azt, hogy tudományrendszertani helyét tekintve a könyv- és könyvtártörténet tulajdonképpen egy átfogóbb diszciplína alárendelt területének tekinthető. A kibontakozó viták ellenére a szemléleti fordulat lassan végbemegy: a japán szakmai szövetség (Japan Association of Library and Information History) már a nevével is az új felfogást kívánja tükrözni.

A „gondolati forradalom” azonban messze túlmutat Blacken és kollégáin – hiszen ha a könyvtártörténetre igaz a részhalmaz-elv, akkor bizony ugyanez igaz a sajtó- és nyomdatörténetre, a hírközléstörténetre... És sorolhatnánk hosszan a különböző diszciplínákat. Mert miután elfogadtuk az információtörténeti „paradigmát”, azonnal kiderül, hogy hívei számára forrásként rendelkezésre áll az a hagyomány, amelyik részben hasonló szemlélettel és teoretikus igénnyel dolgozott fel bizonyos kérdéseket, valamint az a hallatlan mennyiségű történeti irodalom, amelyik valamelyik információs eszköz-, tevékenység-, intézmény-, vagy jelenségcsoport önálló diszciplínaként való feldolgozására alapult. Az előbbieik között tisztelhetjük az információtörténeti gondolkodás előfutárait (3), az utóbbi tudományágak pedig – önértékük és szuverenitásuk elismerése mellett – ebben az összefüggésben a kibontakozó információtörténelem „segédtudományainak” tekinthetők. (4)

Pusztán „gyorsszemle” jelleggel, a teljesség és a belső összefüggések keresése nélkül vegyük számba azokat a legkézenfekvőbb területeket, (5) ahol a fenti logikának megfelelően „...történet” utótaggal információtörténeti segédtudományokra (6) bukkanunk. (*ld. 1. táblázat*)

Úgy tűnik, az „információtörténelem” fogalmával valami fontosat és aktuálisat sikerül megragadni, ami nem elsősorban a történeti folyamat sikeres újraértelmezhetősége, hanem a hol információs korszaknak (Information Age), hol információs társadalomnak (Information Society) nevezett jelenállapot jobb magyarázhatósága és elemezhetősége miatt fontos a számunkra. Az információs társadalom megértése elképzelhetetlen a történeti perspektíva beemelése nélkül, (7) s egyre világosabban kiderül, hogy az információs- és kommunikációs technológiák egyedül történeti „pályaképük” megrajzolásával ragadhatóak meg teljes egészében („történeti informatika”).

Az „információtörténelem” mint gyűjtőkategória persze átfogóbb, nagyobb igényű irányzat (8), amely négy fő területre oszlik. Az „információközpontú elemzés” tárgya

Eszköz	Tevékenység	Intézmény	Jelenség, „meta-alakzat”
Nyelv	Gondolkodás (mentalitás)	Tudomány	Technika, szakmai tudás
Mnemotechnika	Beszéd	Sajtó	Kultúra, „művelődés”
Írás- és számrendszer	Írás	Nyomda	Szimbólum, jelentés
Didaktika	Tanulás, tanítás	Iskola	Hagyomány
Hang- és képrögzítők és -továbbítók	Fordítás, tolmácsolás	Tömegkommunikáció	Szokás, norma, előírás, törvény(kezés), jog
Mérőeszköz	Döntés	Hírszerzés	Divat
Íróeszköz	Levelezés	Levéltár	Vallás, hiedelemrendszer
Könyv, nyomtatvány	Olvasás	Könyvtár	Presztízs, előítélet
Számológép, számítógép	Számolás, számvitel, adat(bázis)kezelés	Információs szak-apparátus	Titok
Térkép	Tájékozódás, navigálás	Cenzúra	Propaganda, manipuláció
Távcső, mikroszkóp	„Befogadás”	Múzeum	Művészet

1. táblázat

valamely történeti időszak, folyamat vagy esemény, amelynek jobb leírásához információs szempontokat mozgósít. Az „információháztartás” egy adott korszak, illetve terület információs rendszereinek együttesét, teljes keresztmetszetét helyezi a vizsgálat középpontjába. A „történeti informatika” feladata valamely információs tevékenység, információtechnikai eszköz vagy intézmény társadalomtörténetének művelése, az „információ-történet” pedig az információelvű történetírás világtörténeti folyamatra érvényes modelljének és egységes fogalmi hálójának kidolgozásán fáradozik. Ezek a vállalkozások „műfajtól” függetlenül tovább tagolhatóak annak függvényében, hogy mekkora területre, milyen időtartamra és mekkora információs keresztmetszetre terjed ki a vizsgálat köre.

De ideje, hogy visszatérjünk a vak bölcsekhez, mert – állatvédők hunyják be a szemüket – az elefántról „még egy bőrt szeretnénk lehúzni”. Azt kívánjuk ugyanis bemutatni, hogy egyetlen felismert és azonosított testrész felől (legyen ez az „információ-történelem”, az ormány) elindulva hogyan válnak kitapinthatóvá azok a kapcsolatok és összefüggések, amelyek segítségével képesek vagyunk felmérni a testrészekből összeálló nagyobb rendszert, illetve egy varázslatos, ráismerő pillanattal egycsapásra tudatosítani, hogy az általunk eddig külön-külön kezelt testrész-valóságalelemek egyazon Egész osztatlan részét képezik.

Ormány és fül: információ-történelem és globalizáció

Ma már egyre inkább elfogadottá válik az a hipotézis, amely az információ-történelem „alanyaiként”, illetve „aktoraiként” a közösségi tartományban nem a hagyományos alakzatokra, hanem az úgynevezett „információközösségekre”, vagyis az általuk közösen birtokolt információs mintázatok révén összekapcsolt csoportokra tekint. Ezek néhol meg-egyeznek a tradicionális közösségekkel (minél kisebbek, annál inkább), de sok esetben átvágják a megszokott és jól ismert határokat. Jól látszik ez a „hálózati közösségek”, a Net-communities esetében: a „hálózati polgárok” (Netizens) földrajzi, nemzeti, kulturális meghatározottságokkal nem törődve szerveződnek „érdeklődésközösségekbe” (affinity groups).

Információközösség-történeti szemüveget feltéve két alapvető dolgot látunk. Felismerjük, hogy az emberi közösségek természetes gyarodása nyomán előálló méretnövekedés minden esetben megbontja az információháztartásnak és a kommunikációnak azt a szerkezetét, amely „összeabroncsolta” az adott közösséget. A hirtelen támadt szakadék áthidalására, a megnövekedett kapacitás- és műveleti igény ellátására veszik

igénybe a közösségek a biológiailag adott információkezelő képességünket valamely művelési tartományban megnövelni képes eszközöket, és fejlesztik egyre nagyobb „hatósugarúvá” az információs szakintézményeket. Evvel összefüggésben feltűnik, hogy létezik egy monoton méretnövekedés, amely a kis létszámú, de nagyon sok közös információval rendelkező közösségi formáktól számtalan hibrid alakzaton át a nagy létszámú, de kevés közös információval rendelkező közösségekig vezet. A folyamat végpontja az a közösség, amely maradéktalanul tartalmazza az emberiséget, és egyre több közös jelenléssel huzalozza össze a tagjait – a globális tartomány, a „világközösség”. (9)

A „globalizáció”, amelyet sajnos még mindig sok elemző tart „konjunktúra-kifejezésnek” és ragad meg egy-egy rész-mozzanata felől, életre kel, ha a folyamatot információ-történeti érzékenységgel nézzük. Ez nem más ugyanis, mint új rendszerszintű információközösségi kapcsolatok kiépülése, amelynek infrastruktúrájaként nem véletlenül fejlődik diadalmasan és feltartóztatathatatlannal az Internet, az információs közvetítettségeket és a hierarchiakat multipont-multipont kapcsolati logikájával megszüntető világháló. Minden ember minden pillanatban számos információközösség része – a globalizáció csak annyit jelent, hogy az egyének hagyományos információközösségi beágyazottsága mellett mindinkább megerősödik és élővé válik a legátfogóbb tartomány. Innen nézve nevetségesessé válnak azok a félelmek, amelyek a globalizációt kizárólag az értékvesztés felől szemlélik – hiszen az egyén információháztartása felől ez csak „átstrukturálást” jelent, teljes összhangban a társadalomtörténet dinamikájával.

Ormány, fül és láb: információ-történelem, globalizáció, evolúció

Minden élő rendszer a komponensei közti anyag (energia)- és információtranszfer révén hangolja össze „működését”, illetve igyekszik optimalizálni viselkedését a környezettel való kapcsolatának függvényeként. Amikor az egyre többet tudó információs eszközökkel lehetségessé tett közösség-közi információs kapcsolatok révén egyre nagyobb csoportok összekapcsolására nyílik mód, feltűnővé válik, hogy a társadalom- és kultúratörténet rajzolata szerkezeti szempontból megegyezik a prehumán szakaszok rendszerszint-ugrást eredményező változásaival – ahogy azt *Csányi Vilmos* nagyhatású általános evolúciós elmélete (10) óta tisztán látjuk. Csányi globális biokulturális rendszernek nevezi azt a fejlődési szakaszt, amelybe az emberiség most fut bele, és az evolúciós interpretáció visszamenőleg is értelmezi a teljes világtörténeti folyamatot.

Hirtelen helyükre kerülnek azok a történészek, akik evolúciós szemlélettel közelítettek a történelemhez, s ennek során a rendszerszint-ugrást lehetővé tévő információs televényt vizsgálták konkrét történeti anyagon. *Hajnal István* például, aki az íráshasználati mód megváltozásában találta meg a modern kapitalizmushoz (és a modern nemzethez mint „tradicionális közösséghez”) vezető rekonstrukciós ösvényt „bejáratát”, gondosan elemelve azokat a „populációkat” (mint például az olasz kereskedővárosokat), amelyek a környezeti kihívásokra adott másfajta válaszok miatt nem juthattak el az íráshasználat tömegessé válásáig, s így átmenetileg „kikerültek” az evolúciós fősodorból. Az evolúciós kategóriákkal (változatosság, „öröklődő mintázatok”, szelekció stb.) megközelített információ-történeti anyag (elsősorban a nyelv keletkezésének, az írások keletkezésének, a korai magaskultúrák kialakulásának versengő hipotézisei felől) új szemlélettel közelít jól ismert folyamatokhoz és átrendezi korábbi tudásunk mozaikjait.

Innen viszont már nincs megállás: új szemléleti fegyvereinkkel elmerészkedhetünk az evolúciós szálla felfűzött társadalomtörténet folytatásának birodalmába is. Csányi logikája ebből a szempontból szigorú: amennyiben a Föld-típusú globális biokulturális rendszer nem válik replikatív egységgé, az „élet története az alacsony hőmérsékletek fizikájának egy alfejezete lesz csupán”. Másképp fogalmazva: az élő rendszerek és a társadalmak történetének logikájából szervesen következő forgatókönyv az emberiség „ür-ex-

panziója”. Az emberre – de méginkább az emberiségre, a „globális információközösségre” – mindinkább „ kozmikus létezőként” is kell tekintenünk. A lehetőségek számbavételét a gyorstüzelő tudományos-fantasztikus irodalom epikába öltöztette: természetnek legjava valódi szellemi kaland, amely a következő evolúciós lépcsőfok tartalmaira kérdez rá. Evvel együtt itt az ideje, hogy a tudomány és világképünk is megkezdje az elemző és a rendszerező munkát, amellyel „mélyrétegeibe építi” ezt a gondolati következményt is.

Ormány, fül, láb és agyar: információtörténelem, globalizáció, evolúció, kozmikus orientáció

Az információs társadalom – megismerő dinamikájánál fogva – „kozmosz orientációjú”: az emberiség a „személyes jelenlét szféráját” (11) a Holdig, a „távolbahatás” szfé-

Az információs társadalom – megismerő dinamikájánál fogva – „kozmosz orientációjú”: az emberiség a „személyes jelenlét szféráját” a Holdig, a „távolbahatás” szféráját a Marsig, az „információgyűjtés szféráját” bizonyos értelemben az Univerzum méreteire terjesztette már ki. A tulajdonnal (megvásárolható parcellák a Holdon) és a termeléssel (ritka nyersanyagok „űrbányászata”) kapcsolatos sajtószenzációk ellenére a világűr „logikája” posztindusztriális, sőt poszthisztórikus (kooperativitásra épít, konszenzuális döntéshozást igényel, információs monopóliumok ellen hat, nem kisajátítható).

ráját (12) a Marsig, az „információgyűjtés szféráját” bizonyos értelemben az Univerzum méreteire terjesztette már ki. A tulajdonnal (megvásárolható parcellák a Holdon) és a termeléssel (ritka nyersanyagok „űrbányászata”) kapcsolatos sajtószenzációk ellenére a világűr „logikája” posztindusztriális, sőt poszthisztórikus (kooperativitásra épít, konszenzuális döntéshozást igényel, információs monopóliumok ellen hat, nem kisajátítható). (13)

A „kozmosz orientációnak” ez a legújabb fejezete természetesen csak kiegészíti a tudomány- és kultúrtörténet hagyományos szempontjait: az égbolt legelső tanulmányozóitól az Univerzum egyre nagyobb leíró erejű modelljeiig vezető kacskaringós utat, ahol a megismerés szándéka mögött álló kérdések és motívumok mindig közvetlenül az emberre vonatkoztattak. Milyen kölcsönviszonyban vagyunk a minket körülölelő végtelen térrel és annak anyagi világával? Milyen befolyása volt és van az űrből érkező hatásoknak az élet fejlődéstörténetére? Van-e élet a Földön kívül? Mit rejteget még számunkra a Világegyetem?

A gondolkodástörténetnek ez az állandó összetevője még korántsem nyerte el az öt megillető helyet a pedagógiában és a közgondolkodásban. Különböző tantárgyaknak (fizika, földrajz, biológia, történelem) mozaikszerűen részét alkotják az erre a tartományra vonatkozó ismeretek, a sajtó szívesen ad helyet az „űr-extremitásoknak”, de a megközelítésmód, a gondolkodásnak keretet, vonatkoztatási rendszert kijelölő átfogó szemlélet megteremtése még várat magára. Pedig ez nem alapulhat máson, mint annak felismerésén, hogy az emberi közösségek fejlődése és növekedése a megismerő kompetencia, a világra vonatkozó tudás térbeli és időbeli sugarának szakadatlan növelésén keresztül valósult meg. Hogy a munkamegosztás révén „megismerő specialistává” tett tudományos közösség mint „tűravezető” hogyan és miképpen vezet maga után tudása „lefordításával” a „tömegeket”, s hogy a „saját célra” kifejlesztett információtechnológiai eszközökből és megoldásokból hogyan lesznek a hétköznapi információk műveleteit forradalmasító

„tömeg-eszközök”. Hosszú út vezetett a csigákból és fadarabkákból összeállított, néhány tucat négyzet-kilométernyi szigetet „bejárhatóvá tévő” kezdetleges hajózási térképekéktől (14) a mai háromdimenziós űr-térképezés 3 milliárd fényévnyi távolságba hatoló technológiáig. A következő öt évben az új térképezési eszköz révén megszerzett információtömeg a százszorosa lesz a civilizációnk története során a csillagászok által eddig felmért teljes adatmennyiségnek. (15) Jól látható, miként „fut bele” a társadalomtörténet, a megismerés-történet és az információ-történet a következő evolúciós rendszerszintbe. A Föld és a Mars között az IP-protokoll, az Internet működését lehetővé tevő alapterchnológia segíti a kommunikációt.

Elefánt a porcelánboltban: változó világ, átalakuló világkép

Ha felismertük az elefántot, szükségtelen tovább magyarázgatni, hogy milyen állat is ő. Vajon elgondolkodtunk-e azonban olyasmin, hogy a gyermeki gondolkodás formálódásakor az eddig körvonalazott szemlélet megléte és hiánya esetén milyen eltérő következtetési-viszonyítási-vonatkoztatási rendszerek alakulnak ki, s hogy mindezeknek milyen áttételes hatáskövetkezményük lehet számukra a világ birtokba vételekor? Vajon nem kiált-e multidiszciplináris vizsgálatokért, megközelítésekért, ismeretterjesztő alapmunkákért ez a sajátos megismeréstörténeti szituáció? Nem vezet-e egyenes úton egy új-fajta (társadalom)tudományi szintézishez?

Miközben a kihívás óriási, az óvatosság mindenesetre indokolt: a változások gyorsasága miatt az igazodási pontok cseréje csak lassan és megfontoltan mehet végbe. Csak azt ne felejtjük el: nem mi kiáltunk, a Föld dübörög.

Jegyzet

(1) LOTMAN, J. M.: *Szöveg, modell, típus*. Különösen: „Kultúra és információ” (269-280 old.) és „A kultúra elsajátítása mint tipológiai jellemző” (307-319. old.) Gondolat, Bp, 1973.

(2) *Information and Modernity: The history of information and the eclipse of library history*. Library History, 1998/1 39-46. old. Black Útja a könyvtártörténet paradigmaváltásán keresztül vezetett az információ-történelemhez: 1995-ös manifesztuma „új könyvtártörténetet” sürgetett, amely a felfedezés-központú pedagógiai stratégiát próbálta összepárosítani az új oldaláról felfogott könyvtártörténettel. Ld. *New methodologies in library history: A manifesto for the „new” library history*. Library History, 1995/1 76-85. old.

(3) Z. KARVALICS László: *Az információ-történeti gondolkodás ágazatai, kiindulópontjai és kezdetei*. Világtörténet, 1996/ősz-tél 10-25. old.

(4) Ez utóbbiak közül néhány a tudományrendszer-tani nomenklátúra szerint „hagyományos” minőségében is „segéd tudománynak” számított, mint pl. a mértékegység-történet, a diplomatika vagy a címer-tan.

(5) Sok helyütt egy-egy kategória további résztörténetek sorára bontható. A „sűrített ségre”, illetve a további tagolási lehetőségek mélységeire jellemző pl. a könyvtártörténet, amely tucatnyi (katalógus, sőt kötelempéldány-történeti részletességű) ágazatra bomlik. Vagy gondoljunk csak a hangrögzítő-hangtovábbító eszközökre, amelyek nagy számuk miatt gyűjtő kategóriaként szerepelnek, de „mögöttük” számtalan eszköz önálló története található, s ugyanez igaz a külön ki sem emelt elektronikus képrögzítés- és továbbítás eszközeinél is. A „nyelv” kategóriájához számtalan vizsgálati lehetőség (kialakulás-történet/antropogenezis, egyes nyelvek és nyelvcsaládok története, mesterséges nyelvek, sőt akár a programnyelvek is) tartozik, s a látszatra egységes „Írásrendszerek” kategóriája is számtalan további „al-történettel” (titkosírás-, gyorsírás-, betű-, írásmód-) egészíthető ki.

(6) Az „Eszköz” oszlopban az első négy sorban a nem dologi, de mégis eszköz-teremtésű „információtechnikák” kaptak helyet, amelyeknek „fizikai” megragadhatósága nincs, ám mégis egyfajta „kognitív képességnövelést” jelentenek. Ezek aztán eszközökkel „tovább-támogathatók” (ld. például az ismeret-átadás nem dologi technikáit – itt didaktika – támogató szemléltető illetve oktatástechnikai eszközöket, illetve ezek történetét) vagy a memóriafejlesztés eszközvilágát. A „dologi” természetű információtechnikai eszközvilág a kezelt információ érzékszervi típusa, a támogatott információs tevékenység jellege (szerzés, rögzítés, tárolás, továbbítás, feldolgozás), illetve funkciója, valamint a megoldás technikája (hagyományos, optikai, elektronikus, analóg/digitális, stb.) alapján önmagában kiterjedt történeti tipológiát igényel.

(7) WARNER, Julian: *An information view of history*. In: Journal of the American Society for Information Science, 1999/12 1125-26. old.

(8) Az elmúlt években ZALAI K. László (*Úton a történeti informatika felé*. Jel-Kép, 1991/1-2 131-139. old.

- Egy új kihívás: az információelvű történet szemlélet. Magyar Tudomány, 1992/8 945-951. old.) majd Z. KARVALICS László néven jegyzett tanulmányaimmal igyekeztem bemutatni ezt a problémakört. (*A történeti informatika igénye, előtörténete és programja*. In: Információ és társadalomelmélet. Pro Philosophia Szegedi-ensi. 165-175. old., Szeged, 1994. (angolul: The claims, pre-history and programme of historical informatics. Periodica Polytechnica Ser. Hum. and Soc. Sci. 1994/1 pp. 19-30.) *Információtörténelem – történeti informatika*. Világtörténet, 1996/ősz-tél 3-9. old. (LUGOSI Győzővel)). Az információ-történeti megközelítés egyes, konkrét kérdésekre való alkalmazására ld.: *A Teleház információ-történeti helye*. Magyar Távközlés, 1997/10. 3-6. old.; *A történeti informatika a könyvtárról*. Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 1995/1 7-16. old.; *Táv-közlés és történeti informatika*. Magyar Távközlés, 1994/2 12-15. old. Az irányzat hazai művelését az ELTE BTK és a BME ITTK Információtörténelem Műhelykurzusa mellett az R.VÁRKONYI Ágnes vezetésével folyó, a korai-újkor információs folyamatait feltérképező kutatómunka fémjelzi.
- (9) Részletesen ld. Z. KARVALICS László: *A világtársadalom, mint információközösség*. Norbert Wiener; az információ társadalomelméletének plebejus teoretikusa. In: Neumann Jánostól az Internetig. Akik nyomot hagytak a 20. századon. Napvilág, Bp, 1999., 29-71. old.
- (10) CSÁNYI Vilmos: *Evolúciós rendszerek*. Gondolat, Bp, 1988.
- (11) Pjotr VERNADSZKIJ létszféra-modelljét – ahonnan ez a „szféra” származik – Magyarországon DETRE Csaba népszerűsíti
- (12) A „távolbahatás” kifejezést az informatika és a robotika közös metszetére BEJCZY Antal, a Mars-járó egyik „atyja” ötlötte ki. (*Informatika és a távolbahatás tudománya*. In: A sikeres Magyarországért. Millecentenáriumi Tudóstalálkozó. Szerk: NAGY Ferenc. METESZ, Bp, 1997.) 35-38. old.
- (13) Ld. Z. KARVALICS László: *Az információs társadalom jelentéséhez*. (Pöt-előszó a „zöld információs társadalom” koncepciójához). Liget, 1998. január
- (14) A kézirat lezárása után akadt a kezembe a Columbia űrhajót megjáró német fizikus, Ulrich WALTER űr-expanszió-elképzeléséről beszámoló cikkecske, amelyből kiderül, hogy a szerző éppen a polinéz népcsoportok kirajzásának (2400 évig tartó, negyven évenként 100 kilométert megtevő) ritmusa alapján számította ki, hogy az emberiségnek tízmillió évre lesz szüksége a Tejútrendszer benépesítéséhez .
- (15) FREI Zsolt: *Univerzumkutatás. Kód előttünk, kód utánunk*. HVG, 2000. január 15. 62-64. old.

A Korona Nova Kiadó ajánlatából

Az ETO szükségessége

A magyarországi ETO néhány ember személyes teljesítményének köszönhetően lett olyan, amilyen: nemzetközi szinten is az elsők közé tartozó nemzeti változat. Köszönhette ezt az idők kezdetén Szabó Ervinnek (1877–1918). Amikor 1895-ben a belga Paul Otlet és Henry LaFontaine kezdeményezésére alakították át Dewey tizedes osztályozását Egyetemes Tizedes Osztályozássá, akkor ebben a kezdeményezésben az univerzális, nemzetközi eszmények mellett volt valami megváltó – a dokumentáció szakterületét megváltó – igyekezet és reménység. Nem véletlen, hogy a baloldali „megváltásban” reménykedő Szabó Ervin annyira értékelte ezt a kezdeményezést.

Szabó Ervin már 1900-ban alkalmazni kezdte Dewey Tizedes Osztályozását, és alig néhány évvel az ETO első, francia kiadása után, 1912-ben bevezette a Fővárosi Könyvtárban az ETO első, magyar nemzeti változatát. (Nagy ellenlábasa, a jobboldali *Gulyás Pál* (1881–1963) a Cutter-féle tárgyszavas osztályozást próbálta meghonosítani 1904–1911 között, lényegesen kisebb sikerrel, s ez hosszú időre meghatározta, hogy Magyarországon nem alakult ki az ETO-val egyenrangú tárgyszavas osztályozási kultúra.) (1)

A harmincas években *Káplány Gézá*nak (1880–1952) köszönhető, hogy a századelő úttörő és a magyar könyvtárügyet megtermékenyítő Szabó Ervin-i kezdeményezése, melyet az ország sok könyvtárában alkalmaztak már, koordináltan fejlődött tovább. Káplány, Szabóval ellentétben, konzervatív alapállásból kiindulva karolta föl az egyetemes osztályozási rendszert. Értékelvű gondolkodása számára elviselhetetlen lett volna veszni hagyni olyan fejleményt, mely széles körben elterjedt, bevált és nemzetközileg is kibírta az összehasonlítást. Hosszú évek munkája után 1943-ban jelentette meg az első magyar nyelvű rövidített kiadást.

A Szabó Ervin nevéhez tapadó „haladó” hagyománynak köszönhetően Magyarországon – *Veregy Gyula* (1897–1976) hozzáértő szellemi bábáskodásával – a negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején a legtöbb hazai könyvtárba bevezették az ETO-t – sokkal szélesebb körben, mint a csatlós államok közül bárhol. Ez a hagyomány is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az egyetemes, valójában ízig-vérig „nyugati” kezdeményezést megóvhatták attól, hogy helyette marxista alapon, a szovjet „tapasztalatok” nyomán valamilyen „haladóbb” átfogó osztályozási rendszerrel próbáljanak kísérletezni (ahogy ez például a Szovjetunióban már a harmincas években és a háború után az NDK-ban történt).

Az ötvenes évek végétől a hetvenes évek végéig *Lázár Péter*nek (1919–1982) köszönhető az újabb, talán minden addiginál erőteljesebb fellendülés az ETO magyarországi történetében. Lázár Péter az országos műszaki könyvtár igazgatójaként és a könyvtárosok szövetségének vezetőjeként úgy próbált kitörni az 56-os forradalmat követően bedeszkázott égboltú országból, hogy meggyőzte a miniszteriális szakmai irányítást az ETO jelentőségéről és kierőszoakolta a FID-hez való hivatalos csatlakozást, a hozzá szükséges állami fejlesztési pénzekkel együtt. Megalakította a FID Magyar Nemzeti Bizottságát, amely ettől fogva a kiadásokat gondozta. Lázár Péter szervezésében és az intézményszerkesztésben, költségvetésből támogatott fejlesztési környezetben nagy és összehangolt

munkát végeztek mindazok, akik az ETO magyarországi teljes és középkiadásának készítésében évtizedeken keresztül részt vettek.

A színvonalas szerkesztési munkák végrehajtása és megkövetelése többek között Vередy Gyulának és *Babiczy Bélának* (1919-) köszönhető; utóbbi lényegében egész munkásságát az ETO magyar nemzeti változatának szentelte.

A magyarországi ETO megmaradásának szükséges – de nem elégséges – feltétele, hogy akadjon olyan ember, aki hosszú távon össze tudja vele kötni a sorsát.

Történeti kronológia

- 1873 Melvil Dewey kidolgozza tizedes osztályozását.
- 1876 Dewey tizedes osztályozási rendszerének 1. kiadása: „Classification and subject index...”.
- 1885 Dewey tizedes osztályozási rendszerének második kiadása: „Decimal classification and relative index for libraries,...”.
- 1893 Az első nemzetközi bibliográfiai kongresszus Brüsszelben, melyen Otlet és La Fontaine játszák a főszerepet.
- 1895 A második nemzetközi bibliográfiai kongresszus Brüsszelben. Az ETO kidolgozásának kezdete. A modern dokumentáció kezdete.
- 1900 Szabó Ervin a budapesti Kereskedelmi és Iparkamra könyvtárában bevezeti Dewey Tizedes Osztályozási rendszerét.
- 1902 A budapesti Kereskedelmi és Iparkamra könyvtárának szakkatalógusa tizedes rendszerben jelenik meg.
- 1904–1911 Gulyás Pál bevezeti a tárgyszavas osztályozást.
- 1905 Az ETO első (francia nyelvű) kiadása.
- 1912 Szabó Ervin kiadja a Fővárosi Könyvtár számára átdolgozott tizedes osztályozását.
- 1913 Máday István ETO-reform javaslata a Zentralblatt für Bibliothekswesenben.
- 1916 A Kereskedelmi Múzeum könyvtárában bevezetik az ETO-t.
- 1923 A Technológiai és Anyagvizsgáló Intézet könyvtárában (az OMKDK és az OMIKK elődjében) bevezetik az ETO-t.
- 1927–1933 Az ETO második nemzetközi kiadása: „Classification Décimale Universelle”).
- 1934–1953 Az ETO 3. (német nyelvű) nemzetközi teljes kiadása az NSZK-ban.
- 1936 A Széchényi Könyvtárban bevezetik az ETO-t.
- 1937 A Nemzetközi Bibliográfiai Intézet átalakul Nemzetközi Dokumentációs Szövetséggé (Fédération Internationale de Documentation; FID).
- 1938 Az ETO ideológiai jellegű átdolgozása a Szovjetunióban a tömegkönyvtárak számára.
- 1943 Káplány Géza magyar nyelvű rövidített ETO-kiadása.
- 1949 A FID megkezdzi az ETO fejlesztésével összefüggő változások rendszeres közzétételét („Extensions and Corrections to the UDC”).
- 1949–1950 Az ETO általános bevezetése a magyarországi könyvtárakban.
- 1950–1955 Az ETO magyar nyelvű rövidített táblázatainak évenkénti kiadása sokszorosított formában.
- 1958 Az ETO magyar nyelvű rövidített kiadása nyomtatott formában Lázár Péter szervezésében, Babiczky Béla szakmai irányításával.
- 1966 Megjelenik az ETO első hivatalos magyar nyelvű rövidített kiadása.
- 1968 Az ETO-t 110.000 könyvtárban használják a világon. A FID kiadja az ETO-táblázatok kiadásának és az ETO revíziójának új szabályzatát.
- 1968–1972 42 kötetben megjelenik magyar nyelven az ETO jórészt teljes kiadása Babiczky Béla szakmai irányításával, Lázár Péter szervezésében.
- 1978 Újra megjelenik – 6000 példányban – az ETO magyar nyelvű rövidített kiadása.
- 1979–1991 Az ETO hivatalos magyar nyelvű rövidített kiadásának újabb utánnomása.
- 1979–1986 Az ETO teljes magyar kiadásának további, befejező kötetei jelennek meg.
- 1982 Megszűnik az ETO FID által működtetett fejlesztési rendszere. A fejlesztést a Hágában meg-

	alakult UDC Consorcium veszi át profit alapon.
1983–1990	Magyarországon megszűnik az ETO intézményes fejlesztése.
1991	Az ETO hivatalos magyar nyelvű rövidített kiadásának újabb utányomása. A nyomdai adatállomány az OMIKK-ban.
1993	Az OSZK az ETO támogatásának „kicsikarása” érdekében szűk körű konferenciát rendez. A Könyvtártani és Módszertani Központot megbízzák fejlesztési iroda létrehozásával.
1994	A Nemzeti Kulturális Alap egymillió forintos eseti támogatásával a fejlesztési iroda rövid idejű, sikertelen kísérletet tesz az ETO középkiadásának feltámasztására. Az 1991-es rövidített kiadás adatállományának jelentős részét sikerült megmenteni.
1997	Eredmény nélkül zárul alkalmazói fórum az ETO magyarországi helyzetéről.
1990–2000	A magyarországi könyvtárakban változatlanul, érdemben nem csökkenő mértékben, de minden fejlesztési támogatás híján használják az ETO-t.
2000	Eszmecsere a „Katalist” levelezőlistán az ETO szükségességéről. (2)

*

Az ETO a szerkezete alapján monohierarchikus, a használata alapján prekoordinált, az információkereső nyelv típusa alapján mesterséges nyelven alapuló, a gyűjtőköre alapján egyetemes, a szerepe alapján pedig generalizáló (szintetikus) osztályozási rendszer.

Veleszemben vannak a többnyire polihierarchikus, posztkoordinált, természetes nyelven alapuló, túlnyomórészt speciális, individualizáló (analitikus) tárgyszavas és deszkriptoros információkereső nyelvek.

A két fajta rendező rendszer nem helyettesíti egymást, hanem kiegészíti. A korszerű könyvtárakban általában együtt használják osztályozási rendszert és információkereső nyelvet, az előbbi esetében jelentős részben az ETO-t. Mindezen az eltelt évtizedek számítástechnikai fejlődése érdemben semmit sem változtatott, sőt – nemzetközi téren újabban tapasztalható a Tizedes Osztályozás és az ETO térnyerése. (3) Ez annak köszönhető, hogy számos integrált könyvtári adatbázisrendszerben kialakították a mesterséges nyelven alapuló hierarchikus osztályozási rendszert kezelni tudó modulokat. A világ összes jelentős nemzeti és nemzetközi adatsere-formátumában kialakították az ETO, illetve a TO kezelésére alkalmas adatmezőket. Mindez az eltelt 10 év fejleménye.

Ma számos jelentős nemzetközi, az ETO típusához tartozó osztályozási rendszert használnak üzemszerűen. Például NSZO (Nemzetközi Szabadalmi Osztályozási Rendszer), NAICS (North American Industry Classification System) és a vele kompatibilizált SIC (Standard Industry Classification), továbbá a belőle 2002-re kifejlesztett NAPCS (North American Product Classification System) vagy a hazai FEOR (Foglalkozások Egységes Osztályozási Rendszere), ITJ (Ipari Termékek Jegyzéke). Jelentőségük egyre növekszik, mert bizonyos típusú rendezési és keresési igények csak az ilyen hierarchikus, prekoordinált osztályozási rendszerekkel valósíthatók meg. Ráadásul zömmel éppen olyan igényekről van szó, melyeket az egyre terebélyesedő termelési, statisztikai és államigazgatási információs rendszerek – többek között – követelnek meg. Ezek a rendező rendszerek ugyanúgy – és továbbra is – benne vannak a legfontosabb fejlődési trendben, mint nagy „ellenlábasaik”, az információkereső nyelvek szótárai (a teauruszok és tárgyszójegyzékek).

*

A magyar ETO tönkre fog menni.

Magyarországon a legjobb úton vagyunk ahhoz, hogy az a közel 100 éves, a hozzáértő elmékben, az oktatásban és a könyvtárak katalógusaiban felhalmozódott szellemi érték, mely a „nemzet csinításának” egyik jellegzetes, speciális szakmai eleme, és amely az

ETO alkalmazásának kultúráján alapszik, jóvátehetetlenül megsemmisüljön.

Ennek a szegyeteljes folyamatnak nincsenek anyagi okai. A nemzetközi konzorciummal való kapcsolattartás és a rendszeres karbantartás és szerkesztés költségei eltörpülnek az osztályozási rendszer hazai jelentőségéhez képest.

Az ETO magyarországi lassú megsemmisülésének oka a félretájékozottság.

A könyvtáros és dokumentátor szakma jelentős része a számítástechnikai kihívással birkózva, anyagilag és szakmai értelemben lelkileg nagyrészt magára hagyva súlyos szakmai önértékelési válságban van és nem lép fel kellő határozottsággal a hazai könyvtárosság szellemi eredményeinek védelmében. Egy kisebb része éppen a legújabb számítástechnikai eredmények adaptálásával van elfoglalva; ebben megélt vélt vagy indokolt sikerélményei következtében érthetően nem érzékeli, milyen veszteségek fenyegetik azt a szakmát, melyet maga is művel és amelynek állapota majd a saját sorsát is befolyásolja. Mindezek következtében nincs megfelelő, határozott információáramlás és nyomásgyakorlás az ETO védelmében a kulturális politikát befolyásoló szereplők irányában. Az így kialakuló tájékozatlanság végzetes hatású azokon a helyeken, ahol ebben az ügyben érdemi, magas szintű döntést kellene hozni.

Ki kell mondani és képviselni kell az ETO-val kapcsolatban a következőket:

– Nem igaz, hogy az ETO a számítástechnika, az automatizált adatbáziskezelő rendszerek környezetében korszerűtlen osztályozási rendszer. Éppen ellenkezőleg: számítógépes környezetben sokkal inkább kihasználhatók a benne rejlő lehetőségek.

– Nem igaz, hogy az ETO az automatikus indexeléssel, illetve a tárgyszavas és deszkriptoros információkereső nyelvekkel (a teauruszokkal) szemben korszerűtlen rendező rendszer. Erről már csak azért sem lehet szó, mert a kétfajta rendező rendszer (a prekoordinált osztályozási rendszerek és a posztkoordináltan használandó információkereső nyelvek) a priori teljesen különböző, egymást ellentétesen kiegészítő eszköz a tartalom feltárására. Ugyanannyira nem játszhatók ki egymással szemben, ahogy az országúti vagy a vasúti közlekedés sem szemlélhető úgy, hogy melyik a korszerűbb. Mindkettőre elengedhetetlenül szükség van.

– Nem igaz, hogy az Internetnek és a mai, rugalmas felhasználói felületekhez szokott végfelhasználóknak idegen és alkalmatlan volna az ETO. Ez kizárólag az adatbáziskezelő rendszeren múlik. Ellenkezőleg: a korszerű felhasználói felületen sokkal inkább felhasználóbarát módon lehet érvényesíteni az ETO könnyű és egyszerű, például természetes nyelvű, a végfelhasználó által szívesen vett kezelését, többek között a természetes nyelvű mutatók, valamint az ETO magyarázatokban való szabad keresés segítségével.

*

Az ETO fejlesztése csak központilag oldható meg sikeresen.

Ennek a fejlesztésnek az ETO-t nemzetközi szinten karbantartó konzorciumhoz kell szorosan kapcsolódnia.

A konzorciummal való kapcsolattartáshoz szükséges – valójában nevetségesen kis – összeget, továbbá a rendszeres karbantartáshoz és a karbantartással megbízott személy fizetéséhez szükséges ugyancsak nem nagy összeget nem folytonosan megújítandó pályázatok útján, hanem állandó, a kulturális tárca költségvetésébe beépített összeg alapján kell fedezni, mert ennek a munkának a természete ezt az állandó támogatást megköveteli.

A rendszeres karbantartáson és szerkesztésen túlmenő, eseti nagyobb munkák (például újabb középkiadás, a teljes kiadás felújítása stb.) anyagi fedezetének előteremtésében részben pályázati, részben hosszútávon betervezett miniszteriális alapokra kell támaszkodni.

Annak érdekében, hogy erre egyáltalán kilátás nyíljk, egyrészt

– mindazokat, akiknek egyáltalán befolyásuk van a döntési helyzetben levő közszerep-

lőkre, határozott és személyre szóló formában, megfelelő személyi stratégia kidolgozása alapján arra kell készíteni, hogy befolyásukat az ETO érdekében latba vessék;

– ésszerű, takarékos, a tényleges munkára koncentrálnak munkaköri–szakmai tervet és rendszeres költségvetést kell készíteni a nemzetközi konzorciummal való kapcsolattartás és az ETO-állomány szerkesztési–karbantartási munkáinak folyamatos megvalósítására, hogy a szakági döntéshozók meggyőzhetőek legyenek a költségek központi fedezésének szükségességéről;

– a nagyobb fejlesztések (kiadási munkák, teljes kiadás adatállományának összegyűjtése, nagyobb volumenű fordítási és terminológiai munkák) érdekében hosszabb távú munkatervet és költségvetést kell készíteni a lehetséges központi és pályázati források párhuzamos feltárásával.

*

Az ETO szép.

Szép, mint minden, ami szervesen, emberek ezreinek hozzáértő, évszázados közreműködésével született. Az ETO mára a magyar szakmai kultúra közkinccse lett.

Az évezred első évtizedében fog eldőlni, hogy a jelenlegi könyvtári és dokumentációs szakmai igazgatás hogyan vonul be a magyar kultúrtörténetbe: mint akik elpocsékolnak vagy megmentettek valamit.

Jegyzet

(1) A két, egymással ellentétes felfogású magyar könyvtáros életútjának összehasonlító elemzését lásd KATSÁNYI Sándor: *Párhuzamos életrajzok. Gulyás Pál, Szabó Ervin és a korszerű közkönyvtár gondolatának kibontakozása*. In: *Könyvtári Figyelő*, 1995. 5. (41.) évf. 2. sz. 199–208. old.

(2) Információk a „Katalist”-ről: <http://www.lib.klte.hu/library/dolgozok/ebatfai/katalist.htm>

(3) Traugott KOCH: *Nutzung von Klassifikationssystemen zur verbesserten Beschreibung, Organisation und Suche von Internet Ressourcen*. In: *Buch und Bibliothek*, 1998/5. sz., 326–335. old. Magyarul: *Internet források tökéletesebb leírásához, szervezéséhez és kereséséhez alkalmas osztályozási rendszerek használata*. In: *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, 47. évf. 2000/3.

Vázlat a művelődéstörténet helyzetéről

A Magyar Tudományos Akadémián a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya a Filozófiai és Történettudományi Osztállyal karöltve megkezdte a Művelődéstörténeti Bizottság újjászervezését, a hazai művelődéstörténet helyzetének javítására. Ez a korábban készült vázlat diagnózis a kutatások állapotáról, illetve prognózis a jövőendő munkálatokról.

Diagnózis és prognózis. Azzal a megszorítással, hogy a jövőt illetően csak alternatívákat vázolhatok. Következmények, lehetőségek, esélyek változatait. A példák, a hangsúlyok jellegét, azt, hogy a régebbi évszázadokból vett jelenségekkel utalok a művelődéstörténet mai irányultságaira, két körülmény indokolja. Szakterületem révén ezt ismerem, ezekkel a korszakokkal foglalkozó művelődéstörténeti bizottságok munkájában vettem részt, a 16-17. század művelődéstörténetéről írtam monográfiát (sajnos, a pozitív lektori vélemények ellenére kéziratban maradt). Lényegesebb azonban a másik körülmény. A művelődéstörténet nemzetközi mezőnyében az egyik legjellemzőbb vonás a régebbi évszázadok iránt tapasztalható újszerű érdeklődés, az, hogy a régebbi korok táján értelmezett művelődéstörténeti jelenségeit nem az aktualizálás, hanem a nagyfolyamatok mélyebb összefüggései szintjén kísérik nyomon a kutatók.

*

A magyar művelődéstörténet jelenlegi helyzetéről reális képet a tudományág egyetemes autonóm fejlődésének és nemzeti hagyományainak koordinátái között – röviden: Történelmi körülményeiben – vizsgálva kaphatunk.

A hagyományos értelemben vett művelődéstörténet körében néhány évtized óta világszerte szembetűnő átalakulás zajlik. A tudományok differenciálódásának és integrálódásának folyamataival s a csaknem korlátlan lehetőséget nyújtó technikai eszköztár használatba vételével összefüggésben.

A művelődéstörténet tárgyköre kibővült, módszere, fogalomrendszere megújult. Változott a tudományok közötti helyzete is. Többek között az asszociációs rendszerek, a befogadó közegek, a gazdasági, mentalitásbeli, környezeti, információs jelenségek iránti érdeklődés révén a szakágazatok határterületein mozog, s ami különösen érdekes, a természet- és élettudományok irányában is kibővült. Jelentősége az ezredfordulóhoz közeledve új értelmezéseket kapott. Többek között a századvég és a jövő kihívásai, a társadalomtudományokban világszerte észlelhető általános szemléletváltás következtében. Leegyszerűsítve: a determinisztikus törvények helyett a személyiség, az egyéni és társadalmi teljesítőképesség, a művelődés hatékonysága került előtérbe, nem függetlenül a kultúra mai, világszerte általánosan észlelhető devalvációjától és korunk értékválságaitól sem. A tájan értelmezett művelődéstörténet mint értékrendszerek története kerül az érdeklődés előterébe. A különböző korok műveltségét történeti kategóriaként értékörző és értékhordozó sajátosságaiban vizsgálják. Az a felismerés, hogy egy kulturális közeg értékrendszere rendkívül lassan változik, bizonyos elemeit pedig továbbadják egymásnak a korszakok, a hosszú távú folyamatokra terelte a figyelmet, kialakítja az életfelfogások, szokásrendek, magatartásformák, kommunikációs mechanizmusok, szerepek, konflikt-

tusmegoldó készségek és interetnikus kapcsolatok története vizsgálatának új módszereit. A műveltség múltját az emberiség felhalmozott tapasztalatai összessége történetének tekintő felfogás, amelyhez minden nemzet hozzáadta a maga saját és tulajdonított értékeit, országok, szemléletek, iskolák változatos irányzatait alakította ki. Számos jele van, hogy a humán ismeretek iskolai oktatásában több országban is egyre inkább a művelődéstörténeti látásmód érvényesül. (Lásd az Európa Tanács nagyvonalú támogatásával működő „Európai Örökség Osztályok” programját, főleg annak a nyolcvanas évek eleji francia kezdeményezését, a nagyhírű „Classes du patrimoine” munkáját.) Az anyagi és szellemi kultúra egységét az életfelfogást, a megújulási készséget (lásd az osztrák programot), adaptációs és kommunikációs készségeket meghatározó szféráinak látják. Ugyancsak nagy figyelmet fordítanak a különböző civilizációs szinteken a tágan értelmezett kultúra integráló és identitást megtartó jellegére.

A korszak egyik nagy kihívása a környezetpusztulás megállítása. Ma már nyilvánvaló, hogy a régi évszázadok természetkezelési tapasztalatainak, természetvédelmi parancsainak, az ember önkorlátozó készségének sokaságát tárolják a művelődés szférái – mítoszok, vallások, irodalmak, szokásrendek, toposzok, szimbólumok stb. A táj felfedezései és allegóriái ugyanúgy részei lettek a művelődéstörténetnek (is), mint a régi korszakok tudatvilágában a tájhoz fűződő történeti és irodalmi emlékek kultikus és reális szférái.

A korszak másik nagy, régióinkhoz kapcsolódó kihívása Európa önazonossága. Az, hogy Európa mint történeti és kulturális egység miként hordja változatosságában is közös lényegét. Az új évezred küszöbén Európa meg akarja érteni és fogalmazni saját kultúráját mint az integráció egyik legfontosabb komponensét.

A művelődéstörténet a leíró jellegű diszciplínából a művelődést működésében, funkciójában vizsgáló diszciplína lett. S mint ilyen szinte korlátlanul él a nyugati világ technikai felszereltségének és könyvpiacainak lehetőségeivel. A fejlődés gyorsaságára e téren jellemző, hogy amíg például 1983-ban a Bécs felmentésének emlékére rendezett bécsi kiállításon nagy újdonságnak számított, hogy a tárgyak, képek, installációk részleteit a termék bejáratánál felfüggesztett monitorok vetítették a látogatók elé, ma már a számítógépek segítségével bárki felnagyíthatja magának és forgathatja, „kézbeveheti” a kiállított tárgyakat, lapozgathatja a könyveket, megkapva hozzá a megfelelő tájékoztatást és irodalmat is. A múzeumok árudái pedig életkor és műveltség szerint megcélzott rétegeknek szánt kiadványaikban, a kiállított tárgyakat összerakva és életképekben elrendezve nyújtják át látogatóiknak egy-egy korszak művelődéstörténetét.

A korszak egyik nagy kihívása a környezetpusztulás megállítása. Ma már nyilvánvaló, hogy a régi évszázadok természetkezelési tapasztalatainak, természetvédelmi parancsainak, az ember önkorlátozó készségének sokaságát tárolják a művelődés szférái – mítoszok, vallások, irodalmak, szokásrendek, toposzok, szimbólumok stb. A táj felfedezései és allegóriái ugyanúgy részei lettek a művelődéstörténetnek (is), mint a régi korszakok tudatvilágában a tájhoz fűződő történeti és irodalmi emlékek kultikus és reális szférái.

*

Magyarországon a művelődéstörténeti kutatás szűkebb értelemben egyidős a Magyar Tudományos Akadémia megalapításával. A professzionális társadalomtudományok kialakulásával együtt fejlődött, és koronként eltérő szemléletekben, de mindig is követte a

tudományfejlődés kettős menetét, részt vett a tudományok nagyfokú differenciálódásában és ugyanakkor a szakágazatok között az integráció egyik lényeges, összekötő tényezője volt.

Bár a társadalomtudományokkal együtt a művelődéstörténeti kutatásokra is hatottak az ismert körülmények – a korlátozások és az anyagi erőforrások beszűkülése –, a művelődéstörténeti kutatások folyamatossága a rendszerváltás után nem szakadt meg, hanem rendkívüli mértékben kiterjedt és sokrétűvé vált.

Tovább működtek régi intézményei és egyes szakterületeit felölelő bizottságai és műhelyei. Így az 1981-ben alapított és jelenleg is az ország egyetlen Művelődéstörténeti tanszéke (ELTE)*, otthont adva a művelődéstörténeti doktori iskolának is. Az MTA Művelődéstörténeti Bizottsága részben albizottságai, részben műhelye révén a művelődéstörténet interdiszciplináris jellegét érvényesítő köteteket adott ki (1986, 1987, 1990, 1994). Működtek a művelődéstörténet egyes korszakait vagy részterületeit felölelő bizottságai és műhelyei (Egyetemtörténeti bizottság, Reneszánsz Kutató Csoport, A Felvilágosodás történeti, Orvostörténeti, Technikatörténeti Bizottságok stb.)

Nagy jelentőségű, hogy a szomszéd országok magyarsága megteremtette vagy felelevenítette a maga kisebb-nagyobb tudományos műhelyeit, és ez különböző volumenű, de mindenképpen számottevő eredményeket hozott. Külön kiemelés érdemelnek az erdélyi magyar tudomány, az Erdélyi Múzeum Egyesület teljesítményei. Méltánylást a mostoha körülmények között is figyelemreméltó kárpátaljai, szlovákiai, horvátországi munkák.

Mindemellett az elmúlt évtizedben jelentősen kibővült a művelődéstörténet intézményi és kutatói bázisa. A régi és az új egyetemeken és főiskolákon (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Károli Gáspár Református Egyetem, CEU) a történeti, régészeti, irodalomtörténeti, művészettörténeti, egyháztörténeti, filozófia, ókortudományi, modern filológiai, néprajzi és neveléstörténeti tanszékeken folyamatosan tartanak egyetemes és magyar művelődéstörténeti kollégiumokat és kialakult a szegedi művelődéstörténeti műhely. A társadalomtudományok hagyományos szakágazatai – a magyar és egyetemes gazdaság-, társadalom-, politikatörténet, irodalomtörténet, művészettörténet, néprajz, könyvtár-, sajtó-, orvostörténet stb. – a művelődéstörténet irányában bővítették kutatási területeiket, vagy a művelődéstörténet számára is

szolgáltak lényegbevágó újdonságokkal. Az újjáéledő egyházi tudományos közösségek ugyancsak indítottak jelentős művelődéstörténeti vállalkozásokat (METEM 1995, Mons Sacer 1996).

Nagy jelentőségű, hogy a szomszéd országok magyarsága megteremtette vagy felelevenítette a maga kisebb-nagyobb tudományos műhelyeit, és ez különböző volumenű, de mindenképpen számottevő eredményeket hozott. Külön kiemelés érdemelnek az erdélyi magyar tudomány, az Erdélyi Múzeum Egyesület teljesítményei. Méltánylást a mostoha körülmények között is figyelemreméltó kárpátaljai, szlovákiai, horvátországi munkák.

Szinte számbavehetetlenek a múzeumok, könyvtárak, a talponmaradásukért küzdő művelődési központok kiadványai és rendezvényei. A különböző kiállításokon rendszeressé váltak a művelődéstörténeti installációk, rekonstrukciós életképek, látványberendezések. A különböző társadalmi egyesületek szinte ontják a művelődéstörténeti előadásokat. A pályázati rendszer jóvoltából ugyancsak számottevőek a különböző korszakok valamely

*2000 januárjától a Pécsi Tudományegyetem Tanárképző Intézetében is megalakult az Egyetemes Művelődéstörténeti Tanszék (a szerk.)

szegmentumát feldolgozó egyéni művelődéstörténeti vállalkozások.

A művelődéstörténet növekvő jelentőségét jelzi, hogy az összefoglaló történeti művek általában mind tartalmaznak művelődéstörténeti fejezeteket (‘Magyarország története’, ‘Erdély története’, ‘Magyarok Európában’ sorozat stb.) A történettudományi és más társadalomtudományi szakfolyóiratok és ismeretterjesztő lapok különböző mértékben, de rendszeresen hoznak a hazai és az egyetemes művelődéstörténet körébe (is) vágó tanulmányokat és közleményeket. ‘Magyar művelődéstörténet’ címmel több rövidebb-hosszabb áttekintés látott napvilágot vagy van készülében – tudomásom szerint. A különböző könyvkiadók ugyancsak preferálják a művelődéstörténeti témákat. Az ismeretterjesztés új formáit megvalósító fórumok előszeretettel merítenek témát és anyagot a művelődéstörténet köréből, a tévé is jelentkezett egy magyar művelődéstörténeti sorozattal. Művelődéstörténeti fejezetek CD-n is kaphatók. S a hazai múzeumok egyedül az anyagi fedezet hiánya miatt nincsenek felszerelve a nyugati országokban már általában a látogatók rendelkezésére álló számítógépes információk rendszerekkel.

A hazai művelődéstörténet több évtized óta interdiszciplináris jellegű, az Akadémiai Művelődéstörténeti Bizottság tagsága a különböző társadalomtudományi ágak egységét képviselte. A hazai művelődéstörténeti műhelyek és kutatók az utóbbi évtizedben gyorsan befogadták az új irányzatokat. Szembetűnően nőtt az érdeklődés az egyetemes történeti témák és az európai kultúrákon kívüli kultúrák iránt. Különösen pedig az új szakágazatok gazdagították a magyar művelődéstörténetet mind tartalmi, mind módszertani vonatkozásokban (ikonológia, ikonográfia, hermeneutika, emblematika, antropológia, informatika-történet, életmódtörténet stb.) Külön említést érdemel az igen jó nemzetközi visszhangot kapott kultusz-történeti csoport munkája. Megjelentek a hagyományos társadalomtudományi szakok és a természettudományok érintkezési területét átfogó vagy integráló szakágazatok, például etnobotanika, környezeti régészet, történeti ökológia stb.) Kialakultak az udvari kultúra és a különösen nagy érdeklődést keltő elit kultúra – népi kultúra kölcsönhatásainak vizsgálatai. Láthatóan nőtt az érdeklődés az interetnikus kapcsolatok, a vallási közösségek élete, az egyéni hitélet, az asszociációs szférák s olyan témák iránt, mint az alkímia, a titkos társaságok, marginális rétegek múltbeli kultúrája stb.

A hazai művelődéstörténet különböző vonatkozásai – összefüggésben a magyar történelem, az irodalom, a tudományok, a művészetek egyetemes beágyazottságával és regionális, majd nemzeti sajátosságaival – folyamatosan témák a hazai és a külföldi nemzetközi konferenciákon (például mátrafüredi konferenciák, a honfoglalás millecenáriuma, a hungarológiai nemzetközi kongresszus Rómában és Nápolyban). A nemzetközi kapcsolatok főleg személyi jellegűek, de nagyon sokrétűek (vendégtanárok, ösztöndíjak, konzultációk stb.)

Ez az itt csupán nagyvonalúan vázolható üdítő sokrétűség és sokféleség egyszerre jelzi a művelődéstörténet iránt növekvő érdeklődést, a társadalomtudományok nyitottságát és termékenységét. A hazai művelődéstörténet színvonalában nincs elmaradva a nyugati országok hasonló műveitől, az egyetemi oktatás tartalmában nem rosszabb, sőt több vonatkozásban jobb a nemzetközi átlagnál. Ugyanakkor tagadhatatlan a magyar művelődéstörténeti diszciplína néhány súlyos problémája.

A magyar művelődéstörténetet ma főleg a nagyfokú extenzivitás jellemzi. Az adaptációs készség is többnyire megreked a ténygyűjtés, leíró jelleg szintjén. Kevésbé jellemzőek – bár vannak – a az integrációt, a szintetikus látásmódot segítő munkák. Ilyen ígéret például a Balassi Kiadónál készülő ‘Művelődéstörténeti Lexikon’ vagy ‘Kézikönyv’. A Művelődéstörténet rendszerezett fogalmi és elméleti újragondolására ösztönöző munkák elszigeteltek vagy hiányoznak. Születtek színvonalas és szellemes meghatározások a művelődéstörténet új fogalmáról, de a különböző elméletek, irányzatok, elkötelezettségek termékenyítő párbeszéde elmaradt. Nemigen alakultak ki határozott profillal művelődéstörténeti iskolák és folyamatos kutatások. Így fordulhat elő, hogy a művelődéstör-

ténet lehet (divatos) cím csupán, korszerűsített vagy eladható csomagolása az egyszerű politikatörténeti áttekintésnek. Más jellegű probléma, hogy a kultúra egyik vagy másik jelenségére, szakterületére szűkítve kap a művelődéstörténet fogalma általános minősítést és ily módon hiányos optikát.

A kritikák többnyire megrekednek a pusztán és sietős tájékoztatás szintjén. A történeti rálátással a művelődési folyamatok egyetemes és magyar beágyazottságát elemző vizsgálatot elvégző érdemi kritika hiánya következtében minden mű ki van szolgáltatva az önkényes értékeléseknek és a gyors feledésnek. Ez a tudomány szakértékváltásával járhat, különösen tudományos generációváltások idején.

Tanúi lehetünk nálunk is annak a világszerte észlelt folyamatnak, hogy a művelődés történeti kategóriáit és emlékeit kisajátítja a reklám, a szórakoztatóipar, az olcsó sikerekre vadászó szélsőségség, a nézők igényeit, szellemi színvonalát alábecsülő televízió s a rövidtávú és lealacsonyító nyers piaci érdek.

A hazai művelődéstörténet helyzetében a legfőbb probléma, hogy nem tudott megfelelően jelen lenni a nemzetközi, főleg az európai művelődéstörténetben. Bizonyos vonatkozásokban még az elmúlt évtizedekéhez képest is, általában pedig az ország jelenlegi súlyához viszonyítva folyamatosan hátrányos helyzetbe kerül.

A hazai művelődéstörténet helyzetében a legfőbb probléma, hogy nem tudott megfelelően jelen lenni a nemzetközi, főleg az európai művelődéstörténetben. Bizonyos vonatkozásokban még az elmúlt évtizedekéhez képest is, általában pedig az ország jelenlegi súlyához viszonyítva folyamatosan hátrányos helyzetbe kerül.

Tárgyszerűséget tartva szem előtt ismeretesek a hagyományos okok, a nehéz gazdasági helyzet stb. Most azonban – úgy látom – többről van szó, mint egy később, jobb időkből majd korrigálható sajnálatos je-lenségről.

Világszerte most zajlanak az elkövetkezendő évtizedeket, általában a hosszú távú folyamatokat meghatározó változások. Hogy mit jelent az, ha a magyar művelődés története kimarad az európai művelődéstörténetből, azt számomra *Jean-Baptiste Duroselle* professzor munkája bizonyította. A Sorbonne emeritus professzora, a 19. és a 20. századi nemzetközi kapcsolatok történetének szakértője művelődéstörténeti kategóriákban vélte megfo-

galmazhatónak Európa önazonosságát. Könyve – „L'Europe. Histoire de ses peup-les” – szerint „az európaiság”-ot olyan tágan értelmezett művelődési kategóriák alkotják, mint a kereszténység, az államalkotás, a humanizmus, reneszánsz, reformáció, a tudomány, művészet, irodalom, tolerancia, polgárosulás, környezetvédelem. Ennek az „európaiság”-nak a történetéből a magyar művelődés teljesen kimaradt.

Az 1990-ben a franciával egyidőben német, angol, spanyol, olasz, dán, holland, portugál, görög nyelven megjelent s azóta több kiadást ért meg, nagy dokumentációval (565 színes reprodukció, 43 térkép és több kronológiai táblázat) ellátott mű szerint Magyarország nem ismerte a humanizmust, reneszánszt, a magyarok nem vettek részt az ugyancsak fontos művelődési kategóriaként is felfogott török elleni harcokban (kereszténység védelme, a keresztény értékek védelme, elméleti, irodalmi művek). Magyarországon nem volt vallási tolerancia, hiányzott a magyar reformkor, *Széchenyi*, az Akadémia. Magyarország nem adott író, tudós, gondolkodót, művészt a világnak, és bár *Duroselle* hangsúlyozza, hogy a zenei formák sokféleségét az európaiak nyújtották az emberiségnek, *Bartók* nevét hiába keressük az „európaiság” történetének lapjain. A könyv olvasóiban fel sem merülhet, hogy a magyar és magyar-

országi tudósok, írók, gondolkodók is megfogalmazták Európa közös értékeit a Kárpát-medence tájain évszázadokon át, szakadatlanul.

Duroselle az európaiság egyik legszebb teljesítményének tekinti a vallásbékét és a lelkiismereti szabadságot, s pontosan ismerteti a hosszú út állomásait: az 1555. évi augsburgi „vallásbéké”-től a Lengyelországban 1573-ban meghozott Pax Dissidentumon, az 1598. évi nantes-i s az 1685-i potsdami edictumon át az 1787. novemberében kiadott francia türelmi rendeletig. Az Erdélyi Fejedelemség 1568. évi tordai országgyűlési törvénye azonban kimaradt. Az információ mint a népek kölcsönös megértésének eszköze kap hangsúlyt a könyvben, úgy is, mint egyik legfőbb kérdése az önazonosságát kereső Európának. (Részletesen ld.: An Undivided Europe? KOOKS Summer, 1996. 58-67. old.)

Ez a több példával is bizonyítható jelenség nagyobb figyelmet érdemelne, különböző, itt nem részletezhető összefüggésben is. Tudomásul kell(ene) vennünk, hogy az emberiség jövőjéről vázolt alternatívák között az egyik, hogy a következő század Európájának történetét a művelődés történetével írják le. Ennek az egyes nemzetekre nézve értékmeghatározó jelentősége lesz. A magyar művelődéstörténet pillanatnyi kirekesztődésének a jövőre nézve lesznek szomorú következményei.

*

Az Akadémia II. Osztályának hatékonyabb támogatásával újjáalakulandó Művelődéstörténeti Bizottság feladatai mindezek alapján elég világosan meghatározhatók.

Jó hagyományaira építve, azokat folytatva, különösen két nagyobb feladatkör mérlegelése indokolt. Ezek: integrálás és európai jelenlét.

A Bizottság az országos expanzív jellegű művelődéstörténeti kutatásokat és eredményeket integráló munkát végezhet, az integrálást *Eötvös József* megfogalmazásában értelmezve. Gyakorlatilag ez a különböző műhelyek ösztönzése, számontartása, színvonalának segítése mellett a szintetizáló tendenciák támogatását kívánja meg. A különböző szaktudományok (nyelvészet, irodalom, történelem, egyháztörténet, néprajz, művészet-történet, zenetörténet stb.) eredményeinek összefogásával a történelmi értelemben vett egységes magyar kultúra és magyarországi kultúrák tárgyyszerű rekonstrukcióját, európai beágyazottságát és működési mechanizmusainak feltárását segíti.

A Bizottság másik feladata lehet a magyar művelődéstörténet európai jelenlétét biztosító preferenciák, megoldások, feltételek kialakítása és előmozdítása.

Nyilvánvaló, hogy a jelenlegi anyagi megszorítások és körülmények miatt még a minimális program eredményességére is szűkös az esély. Változatlanul nincs a történettudománynak idegennyelvű folyóirata, a könyvkiadás esélyei mélypontra zuhantak, a könyvterjesztés csődjét többek között a német nyelvű, „Erdély története” sorsa dokumentálja. Mégis, mivel ezek az évek hosszú távon meghatározó jelentőségűek, indokolt számba venni a kihasználatlan lehetőségeket, felkutatni a más országokban hasonló célokat támogató forrásokat, az eddig mellőzött elméleti és gyakorlati kapcsolódási pontokat. Mindez azonban csak bizonyos feltételekkel lehetséges. Ezek: a különböző társadalomtudományi ágak művelői körében felhalmozott szellemi tőke mozgósítása, a generációk összefogása s legfőképpen az Akadémia erkölcsi támogatása.

Az oktatási expanzió: problémák és perspektívák

Az államszocializmus gazdaságát az ipari korszakban (Jánossy Ferenc egykorú megnevezésével) a „kvázi fejlettség”, a humán infrastruktúrát pedig mindvégig (Kornai János utólagos megnevezésével) a „koraszülött jóléti állam” jellegzetességei határozták meg. Ezek azután a rendszerváltást követően bizonyos vonatkozásokban számottevő tehertételt, más vonatkozásokban viszont jelentős fejlődési potenciált hagytak maguk után.

Szinte egyedüli kivételt a mennyiségi „előreszaladás” alól az oktatási rendszer jelentette. Ez nem a véletlen, hanem a munkaerő-tervezők tudatos tevékenységének következménye. A hatvanas évek elejének „szputnyik-eufóriája” idején nagyon is ambiciózus oktatási expanzió vette kezdetét, nemutolsó sorban az akkori szovjet vezetés példáját követve. Az évtized közepén a kialakuló gazdasági válságjelenségek kapcsán, valamint a korábbi szovjet vezetés bukását kihasználva az akkori Országos Tervhivatal állt egy oktatáspolitikai koncepcionális fordulat végrehajtásának élére, amely az akkor érvényes közoktatási törvény megváltoztatásában is testet öltött. Számunkra ma nem a hatvanas évek oktatáspolitikájának utólagos elbírálása érdekes, hanem az, hogy a munkaerő-tervezők akkori érvanyaga szinte a rendszerváltásig meghatározó maradt, bizonyos következményei máig velünk élnek, s a kilencvenes évek oktatási expanziója sem érthető meg ismerete nélkül.

Az érvanyag három pilléren nyugodott. Először is kijelentették, hogy a népgazdaság távlati munkaerőigénye tudományosan előrelátható, s az oktatási rendszernek a legfontosabb feladata ennek kiszolgálása. Másodszer az ennél nagyobb volumenű oktatást a költségvetést súlyosan terhelő „túlképzésnek” minősítették, amit igen súlyos népgazdasági veszélyforrásnak nyilvánítottak. Végül harmadszor a „túlképzést” mint számottevő társadalmi feszültségforrást jellemezték. A távlati munkaerőigény áltudományos megalapozója az a tétel volt, hogy minden ország a GDP-növekedés során lényegében ugyanazon a fejlődési pályán megy keresztül, így a mindenkori GDP egy meghatározott ágazati szerkezetet, az pedig egy meghatározott munkaerő-szerkezetet determinál. Az így levezetett szükségletet csak minimális mértékben szükséges az eltelt időből következő termelékenység-növekedésre hivatkozva „felfelé” korrigálni. Ezen az alapon az akkori távlati tervekben megcélzott GDP által megkövetelt munkaerő-szükséglet legnagyobb gondjaként azt prognosztizálták, hogy az általuk alkalmazott oktatási restriktió ellenére a munkahelyi igényekhez képest túl kevesen fognak az ezredfordulón igénytelen fizikai munkára vállalkozni. Ezt kedvenc ötletükkel, a 10 osztályos általános iskolával szerették volna megoldani, amit hol a szovjet példával, hol az élet által megkövetelt nagyobb általános műveltség igényével, hol pedig a szakmák iránti igény mozgékonyágával indokoltak a pillanatnyi konjunktúrának megfelelően.

A lakossági tanulási igényeket tudatosan figyelmen kívül hagyó s a túlképzés pozitív társadalmi feszítő erejét tagadó retrográd diktátum éppen az első időszakban ütközött a

legközvetlenebbül a tanulók és családjaik törekvésébe. Az úgynevezett Ratkó-korszály demográfiai többlete a hetvenes évek elején ostromolta a felsőoktatás bezárt kapuját. A tervezők annak köszönhetően koncepciójuk talpon maradását, hogy történetesen ugyanekkor bontakozott ki egy olyan átmeneti sikereket arató, valójában hatalomátvétellel próbálkozó politikai kurzus, amely a nagyüzemi munkásság társadalmi vezető szerepét állította kampánya középpontjába. Így a felsőoktatás bővítése szükségességének képviselőit senki sem mert vállalkozni. A munkaerő-tervezők első részleges vereségüket csak a nyolcvanas évek közepén szenvedték el. Ekkor lényegében ugyanazok a személyek arra törekedtek, hogy a hetvenes évek közepe táján született második demográfiai hullám teljes létszámtöbbletét középfokon a szakmunkásképzés keretei közé tereljék. Az oktatási lobby ekkorra már megerősödött, s legalább azt a kompromisszumos döntést kiharcolta, hogy az elfogadott tervek a demográfiai többletet „aránytartó” módon kívánják átvezetni a középfokú oktatáson, s ez az elhatározás egy korábban nem volt középiskola-építési kampányban is testet öltön. Ez önmagában csak az abszolút számok tekintetében jelentett expanziót, az adott kohorsz középiskolázási arányaiban nem.

Vagyis a munkaerő-tervezők gazdaságilag és társadalmilag kártékony politikája „sikerrel” járt. Elérték, hogy a felsőoktatásban résztvevőket tartósan a korcsoport tíz százalékában rögzítve Magyarország a kontinens sereghajtói közé került. Ezzel párhuzamosan eredményesen járatták le a gimnáziumot mint kívánatos középfokú iskolatípust mindazok előtt, akik nem akartak vagy nem reméltek a felsőoktatásba bejutni. Ezzel szemben (minthogy valódi opciójuknak, a 10 osztályos általános iskolának nem tudtak elég támogatást szerezni) a nagyüzemi lobbynak engedve intézményesítették a lakosság által nem kedvelt szakmákban a szakmunkás-túlképzést, komolytalanná téve a tervezés gondolatát a tanulók s a szülők körében, mert az érettségizők számának megnöveléséhez képest szemükben ez még mindig a „kisebbik rossz” volt. Mindezáltal a posztindusztriális, információs társadalom humán erőforrásbeli előfeltételeihez képest lemaradás következett be, s dinamikus felzárkózás vált szükségessé a mennyiségi arányok tekintetében. A mesterségesen visszatartott fejlődés gyors leküzdése pedig közismerten hátrányos a minőségi vonatkozások tekintetében. Így jutott el a magyar oktatási rendszer az intézményi struktúra tekintetében a rendszerváltáshoz.

Rendszerváltás és spontán oktatási expanzió

A tárgyalásos rendszerváltás eleve a kontinuitások és diszkontinuitások bonyolult szövetét implikálta. Ezen belül a közoktatás az 1985-ös törvényt követően amúgy is az óvatos, de a pluralizmus irányában próbálkozó reform állapotában volt. Így a szakma aktívizálható köreinek nézetei zömmel egymással rokonok vagy legalábbis kompatibilisek voltak. Ezt tükrözték a pártok választási programjainak oktatási fejezetei is. További közös jellemzőjük volt az iskolázással kapcsolatos nagyfokú optimizmus, amely a „stratégiai ágazat” közhelyének népszerűségében mutatkozott meg. Ám az oktatás expanziója nem tartozott a felszínre került törekvések közé. Így a tankötelezettség kiterjesztésének célkitűzése nem jelent meg a közoktatási arénában. Más volt a helyzet a felsőoktatásban, ahol nem volt a megelőző években reformpezség. Itt az autonómia evidens igénye a kormány által diktált keretszámok eltörlésének vágyát hordozta.

A közoktatásban az optimizmus mindenekelőtt a pedagógusi vágyak kielégülésére irányult, ami jobb munkafeltételeket és magasabb bért jelentett volna. A szakmai önállóság valójában a korábbi, minisztériumi jóváhagyáshoz kötött törekvések alanyi jogúvá tételét jelentette az adott kontextusban. A diszkontinuitást mindenekelőtt az addig tabunak tekintett egységes iskolaszervezet megbontása, a fenntartói pluralizmusra irányuló, illetve a szabad iskolaalapítás jogát igénylő törekvések, valamint a korábban államilag diktált világnézettel való szakítási törekvések jelentették. Ebből következett logikus mó-

don a szabad iskolaválasztás elvének igénye. A lakosság egyes csoportjai számára értelemszerűen a „vissza” típusú törekvések voltak a leginkább kézzelfoghatóak: a hetvenes években körzetesítés miatt bezárt általános iskolák újraindítása, az államosított egyházi iskolák visszaadása, korábbi iskolatípusok, mindenekelőtt a nyolcosztályos gimnázium visszaállítás, az iskolai hitoktatás tanrendbe iktatása. Ezek közül azoknak voltak ellenzői is, amelyek mások valóságos vagy vélt érdekeit sértették. A szabad iskolaválasztás azonban a lakosság részére is többé-kevésbé kielégítő konfliktuscsoökkentő szerepet jelentett.

Az oktatás sorsának alakulását azonban legalább ennyire befolyásolták az ágazat szempontjából exogénnek tekinthető politikai és gazdasági fejlemények. Ezek közül az önkormányzati törvényt, az ebből következő finanszírozási konstrukciókat, a tömeges vállalati csődöket és az ezzel együtt járó hirtelenül megugró munkanélküliséget, valamint a kilencvenes évek közepéig minden figyelmeztetést negligálva tudomásul nem vett sajátos demográfiai viszonyokat célszerű kiemelni.

Jelen tanulmányomnak nem tárgya a rendszerváltás utáni oktatástörténetnek még legsematikusabb felvázolása sem. Az erőtér megjelölését azonban elkerülhetetlennek tartom az expanzió jelenségekörében történtek bemutatásához és utalásszerű magyarázati kísérletéhez. Ez utóbbi következképpen hézagos lesz, s nem minden esetben fog sikerülni mindenkit meggyőző logikai láncokat rögzíteni.

Az oktatás expanziójának, mint már nyilván a kiinduló helyzet fentebbi leírásából is kitetszett, archimedeszi pontja a felsőoktatási felvételi létszámok alakulása volt. Ennek több oka is van. Az egyik, hogy itt volt a lemaradás a legnagyobb: a 18 és 21 év közöttieknek Magyarországon kevesebb mint feleakkora hányada volt felsőoktatási hallgató, mint az OECD országokban átlagosan. A másik, aktuálisan talán legfontosabb elem az, hogy a rendszerváltáskor a demográfiai hullám a középiskola második évfolyamában járt, s nem volt világos, hogy érettségi után a megnövekedett létszámból milyen arány fog tudni tovább tanulni. Márpedig a legnagyobb évjárat vonatkozásában több mint 20 százalék többlet férőhely volt szükséges ahhoz, hogy az addigi megszokott felvételi esély ne romoljon. Egyben ez jelenti a harmadik elemet: egy csökkenő felvételi esély kilátása mind a már középiskolásokat demotiválta volna a tanulásban, mind a későbbi évjáratokat a középiskolába való jelentkezésben. Ezeket a veszélyeket háritotta el a felsőoktatási szféra saját kezdeményezésű expanziója, jóllehet a szereplőknek a demográfiai összefüggésről fogalmuk se volt. Motivációjukat minden bizonnyal elsődlegesen a közgazdászok által a szocializmusban feltárt mindenhol fellelhető növekedési készletetés továbbélése jelentette. Racionális okként ezt az alapozta meg, hogy ha a hallgatószám alapján finanszírozzák az intézményt, akkor egy ésszerű határig (sőt esetenként azon túl is) az újabb felvett hallgató képzésének marginális költsége lényegesen kisebb az átlagosnál. A későbbi években pedig, ami a relatív arányt illető expanzió tekintetében kulcsfontosságú, az oktatók munkahelyének védelme jelentette a racionális motivációt. Ugyanis a demográfiai hullám fogadása idején, (amikor közel kétszeresére nőtt az első évfolyamra felvett hallgatók száma) a bővülés számottevő része ugyanolyan társadalmi háttérű, tanulási beállítottságú stb. fiatalokból kerül ki, mint amilyeneket a korábbi években megszoktak. Adaptálódni, új megoldásokat keresni, vagy fokozni az intézményen belüli szelekció mértékét akkor kellett, amikor az expanzió már nem első sorban a hallgatók abszolút számában, hanem az évjáraton belüli arányában jelentkezett. Ennek szaldóját a statisztika még nem tükrözi. Mert míg az első évfolyamos hallgatók száma az 1990/91-es tanévhez képest az 1996/97-es tanévre megduplázódott, ugyanebben az időszakban az oklevelet szerettek aránya a 22 éves népesség százalékában csak 10,9-ről 13,7-re nőtt, s ezek is zömmel még a demográfiai hullám során születettekből kerültek ki. Néhány év múlva lehet csak egyértelműen megítélni, hogy a felsőoktatásban, s ezen belül közel hasonló arányban az egyetemi képzésben a kilencvenes években végbement impozáns ex-

panzió hogyan csapódik le a diplomások arányának alakulásában. A fejlemények helyes értelmezéséhez azonban szükséges annak rögzítése is, hogy míg az évtized elején az expanziót a korábbi felsőoktatási intézmények indították el, a későbbiek során beléptek az újonnan alapítottak is. Ezeknél vagy a nem állami fenntartó, vagy a korábban felsőoktatást nem vagy csak szűk spektrumban folytató települések létjogosultságukat igazolandó nyilván többen megtettek hallgatóik rekrutációja, illetve megtartása érdekében, mint a patinás intézmények.

A felsőoktatás expanziója kapcsán elvben szólni kellene a keresleti oldalról is. Ami a rendszerváltást követő spontán hatásrendszerrel illeti, felvetődhetne a családok jelentős részének reáljövedelem-csökkenése, a hallgatók eltartási és tanulmányi költségeinek megugrása (ez utóbbiakkal kapcsolatban elég a tankönyvek „árforradalmára” utalni), a tömeges s ezen belül a pályakezdő, illetve a diplomás munkanélküliség berobbanása, a korábbi béarányok drasztikus átrendeződése mint komponens számbavétele. Mindezt azonban ellensúlyozta a demográfiai csúcs felsőoktatásba érése, a könnyebb bejutás miatt érzett eufória, valamint a gyerekek sorsáról igényesebben és távlatosabban gondolkodó családok olyan beállítódása, amely szerint a felsőoktatás parkolópálya lehet, elkerülendő a gyerek munkanélküliségét.

A felsőoktatásról az ellentétes pólusra, a kötelező alapoktatásra ugorva arra hívom fel a figyelmet, hogy a kilencvenes évek elejét ott is az expanzió jellemzi, jóllehet azt a demográfiai helyzet korántsem indokolta. Itt mindenekelőtt az újonnan megválasztott önkormányzatok eufóriája működött, hogy joguk és módjuk nyílik újra megnyitni a körzetesítés során „elvet” helyi oktatást. Az expanzió alapfokon kizárólag az intézmények számában tudott jelentkezni azokon a településeken is, ahol addig is működött általános iskola. A fenntartói pluralizmus kisebb részben járt együtt új épületek bevonásával a közoktatásba, jobbra korábbi iskolák átadását, illetve két intézmény közös épületben való működését eredményezte. Amikor a fenntartói pluralizmusról szövegek, akkor természetesen mindenekelőtt az egyházi, az alapítványi, illetve a magániskolákra gondolok, jóllehet az általános iskolák átkerülése az önkormányzatok fenntartásába szintén szélesítette a skálát, s adott esetben változtatható az addigi iskolaépület-állományon. A pedagógiai tartalom tekintetében is színesebbé vált a kínálati paletta. Mennyiségi expanzióról azonban a gyerekek adott, a demográfiai apályra jellemző száma miatt nem lehetett szó, hiszen az államszocializmus idején is közel teljes volt a tanköteles korosztály tényleges beiskolázása.

A 14 éven aluli, alapfokú iskolába járók számát mennyiségileg talán nem számottevő-

Előbb a nyolcosztályos, majd egyre inkább a hatosztályos középiskolák mindenekelőtt azoknak a szülőknek a régóta meglévő, de addig erőszakkal lefojtott igényét elégítették ki, akik már szinte pelenkás korukban is felsőoktatásba szánták gyerekeiket. Számukra az egységesnek mondott általános iskola értelmetlen, az ismételten tanított tananyag pedig feleslegesen időrabló volt mindig is. A korábbi rendszerben is keresték azokat az általános iskolákat, amelyekben a tagozatok, a kísérleti programok már valamit megelőlegeztek a valóságos távlati iskolázási igényeikből. Az általuk keresett iskolák, osztályok értelemszerűen már ekkor is társadalmilag szelektívek voltak, minthogy szabad iskolaválasztási jog nélkül is ezt gyakorolták kerülő úton.

en, ám jelentőségét tekintve érdemlegesen tovább csökkentette a gimnáziumi oktatás életkorban lefelé való terjeszkedése. Előbb a nyolcosztályos, majd egyre inkább a hatosztályos középiskolák mindenekelőtt azoknak a szülőknek a régóta meglévő, de addig erőszakkal lefojtott igényét elégítették ki, akik már szinte pelenkás korukban is felsőoktatásba szánták gyerekeiket. Számukra az egységesnek mondott általános iskola értelmetlen, az ismételt tanított tananyag pedig feleslegesen időrabló volt mindig is. A korábbi rendszerben is keresték azokat az általános iskolákat, amelyekben a tagozatok, a kísérleti programok már valamit megelőlegeztek a valóságos távlati iskolázási igényeikből. Az általuk keresett iskolák, osztályok értelemszerűen már ekkor is társadalmilag szelektívek voltak, minthogy szabad iskolaválasztási jog nélkül is ezt gyakorolták kerülő úton. Az előrehozott középiskola-választás csak ezt legalizálta és kiiktatta a felesleges tantervi hurkot. Az általános iskolának azonban általában, s az ambiciózus tanulóinak észrevehető részét elvesztőknek pedig különösen presztízsvesztéssel járt a hosszabb időtartamú középiskolázás megjelenése. Ezt tetézte az amúgy is csökkenő létszámot tovább apasztó (még oly szerény) tanulóvesztés, ami a fenntartónál fejkvóta csökkenést is okozhatott.

Az alapfokú oktatásban a bővülő iskolakínálat és a csökkenő tanulószám a rendszerváltást követő éveken még nem fenyegetett közvetlenül az iskola megszűnésével. Ám az előre látható beiskolázási problémák, valamint nem utolsó sorban az eredményesen tanítható gyerekekért folytatott harc az általános iskolák egy kisebb részét előre menekülésre készítette: fenntartójuk támogatásával felfelé, a 12 osztályos iskolává alakulás irányába indította el a terjeszkedés útján. Ez azonban már átvezet a középiskolázás területére.

Közbevetőleg megjegyzendő, hogy a demográfiai apály időszakában mind a rendszerváltást megelőzően, mind azt követően az oktatásirányítás egy talán pótolhatatlan mulasztásban marasztalható el. Azzal, hogy nem vette tudomásul a demográfiai változást s ezáltal az egy pedagógusra jutó gyerekszám drasztikus csökkenését, kihagyta azt az intenzifikálási lehetőséget, amelyet az adottságok felkínáltak. A felmenő rendszerű NAT munkálatai, valamint a körülötte kikerekedő viták alibit jelentettek annak elmaradására, hogy a hátrányosabb helyzetű tanulócsoportokban a személyre szabottabb foglalkozást, valamint az alaposabb begyakorlást valósítsák meg, az előnyösebb helyzetűekben pedig az iskola világába behozott tevékenységek és műveltségterületek skáláját gazdagítsák, miközben a pedagógusok mindenhol megpróbálják a módszertani repertoárjukat kibővíteni, megújítani. Ez az elmaradt munka mind a későbbi expanzió minőségi deficitjében, mind pedig a később kötelezően kialakításra került helyi tantervek színvonalában bizonyára leképződik. A feltevésemet természetesen ellenpróba híján tételese bizonyítani nem lehet. Felvetése csak időben későbbi (mai, jövőbeni) alternatívák mérlegelése érdekében funkcionális.

Ami a középfokú oktatást illeti, fentebb már szóltam arról, hogy a rendszerváltás az abszolút számokat illetően egy demográfiai háttérű expanzió közepén volt. Ennek továbbhaladása spontán módon problémátlannak tűnhet, valójában nem volt az. A középiskolákban minden egyes távozó, kisebb létszámú érettségiző évfolyam helyére felveendő nagyobb létszámú első évfolyam fokozódó épületfelhasználási nehézséggel jár. Ezért ha az oktatásfinanszírozás nem sugall olyan szemléletet a fejkvóta terminus propagálásával, amely az iskolavezetést a több gyerek felvételére serkenti, a gyengülő oktatásirányítás kontrollvesztése a beiskolázási procedúrában járhatott volna az expanzió eme formális indikátorának romlásával is. Ez nem történt meg. Ugyanakkor a rendszerváltást követően gyorsan és látványosan összeomlott a korábbi időszak politikai kedvence, a nagyüzemi alapú szakmunkásképzés, elsősorban a tanműhelyek fenntartás illetően, de egyszersmind legitimitációját, rekrutációjának mechanizmusát tekintve is. Ezáltal fokozódott a társadalmi nyomás a teljes értékű középiskolázásra. Az örökölt középiskola-hálózat kapacitását évről évre csökkentette a szerkezetváltás is: minden 14 éven aluli új középiskolai tanulócsoport egy 14 éven felülinek az osztálytermét foglalta el, minthogy a

fenntartó nem azzal a feltétellel engedélyezte a középiskola életkorban lefelé „terjeszkedését”, hogy feltételül szabta volna a gondoskodást a megfelelő térbeli kapacitás növeléséről. (Erre az elnéptelenedő általános iskolák terhére lehetőség lett volna.) Az ilyen jellegű kapacitáscsökkenést a vadonatúj alapítású középiskolák csak mérsékelten tudták volna ellensúlyozni. Ehhez a „felfelé építkező”, érettségit célba vevő általános iskolákra is nagy szükség volt. Ugyanígy az életben maradás által motivált spontán középiskolai expanzió ágensei voltak a szakközépiskolai vagy a gimnáziumi képzés területére is átarszoló szakmunkásképző intézetek, sőt (az „elmaradt kár” értelmében) a gimnáziumi osztályokat indító szakközépiskolák is

Az igazi kétesélyes kérdés azonban nem annyira a nagy, hanem az őket követő kis létszámú kohorsz középiskolázása volt. Valódi veszélyt jelentett ebből a szempontból a 10 osztályos általános iskola lidércének újjálagos felbukkanása a politikai spektrum legkülönbözőbb pontjain. Ez a veszély olyannyira valóságos volt, hogy a NAT készítői feladták eredeti, 12 osztályra kiterjeszkedő elképzelésüket, s a 10 évfolyamos tanterv változatain dolgoztak a továbbiakban. De ennek jegyében készült a közoktatásról szóló törvény több újabb tervezete, majd az elfogadott változata is. Ugyancsak e veszély valóságát mutatja, hogy ejtették az alacsonyabb életkorban eszközendő kötelező diagnosztikus mérés gondolatát, s nagy oktatáspolitikai hangsúlyt látszott kapni a kötelező, a majdani érettségizőkre is kiterjedő úgynevezett alapműveltségi vizsga. Ha ez az irányzat sikerrel járt volna, a középfokú oktatás expanziója az alkalmas kritikus történelmi pillanatot veszítette volna el. Így csak néhány kilencedik vagy tizedik osztály indításával próbálkozó általános iskola zsákutcás kísérlete volt a kifizetendő ár.

A kínálati oldal mellett ebben a tekintetben is nagy jelentőségű volt a keresleti oldal magatartása. A tanulókat és szüleiket sokkszerűen érte a tömeges munkanélküliség s ezen belül különösen a pályakezdők munkába állásának nagyfokú kilátástalansága. Ez utóbbi abból következett, hogy míg munkahelyek tűntek el vagy csökkentettek létszámot, új munkahelyek alig keletkeztek. Érthető, hogy meglévő embereit senki sem küldte el ezen felül azért, hogy helyükre pályakezdőket vegyen fel. Így a „minél hamarabb szabadulni az iskolától és pénzt keresni” stratégiája nem látszott követhetőnek, noha a csábító fogyasztási cikkek kínálata robbanásszerűen megnőtt. Ebben a helyzetben a családok két taktika között választhattak. Az egyik a gyerek iskolában, illetve távlatilag ígéretesnek tűnő szakképzésben tartása volt akár elsődleges szándékként, akár csupán „parkoltatásnak” szánva a tanulást. A másik az volt, hogy addig tartották csak iskolában a gyereket, amíg az akkori rendelkezések szerint pályakezdő léte munkanélküli segélyre vált jogosulttá. S ennek első pillanatában már a sorban állók közt volt a gyerek, hogy a hivatalos segélyt aztán némi fekete jövedelemmel egészítse ki.

Ennek az erőternek a spontán szaldója a teljes értékű középiskolázás most már proporcionális, tehát az adott évjárat nagyobb hányadára kiterjedő expanziójának megindulása volt. Ezt az oktatásfinanszírozás lehetővé tette, de nem kényszerítette ki. Ennyiben mindenképpen szerves társadalmi folyamat részének tekinthető. Ez utóbbi ténynek (csakúgy, mint a felsőoktatási expanzió ugyancsak szerves voltának) a magam részéről kiemelkedő fontosságot tulajdonítok annyi voluntarista oktatásügyi fejlemény után, amely szinte az első világháború vége óta tetten érhető a magyar oktatásügyben.

Az expanzió történelmi jelene és várható jövője

Az alábbiakban az utóbbi évek fejleményeit igyekszem felvázolni. Véleményem szerint fordulópontot jelentett az 1996. évi törvénymódosítás és az azt megalapozó oktatáspolitikai: a tankötelezettségi kor fokozatos felemelése 18 évre, valamint annak deklarálása, hogy hivatalosan is céllá vált a teljes értékű középiskolázás arányának jelentős emelése, az oktatási expanziót spontán folyamatból tudatos állami törekvéssé tette. Ez

gátolta ugyanis azt a lehetséges törekvést, hogy a pénzügy-restrikció a középiskolai expanzió visszanyesésére vezessen. Amennyire ezt alapvető és pozitív döntésnek tartom, annyira szakmai és oktatáspolitikai szarvashibának vélem azt, hogy olyan NAT-ot fogadtak el, amely nem a vizsgarendszerrel szorosan iterálva készült. A kétszintű érettségi s a nem érettségizőknek az alapműveltségi vizsga szerintem igen szerencsés konstrukció, ám leginkább éppen a középfokú expanzió időszakában lenne értékes, sőt nélkülözhetetlen. Az alacsonyabb szintű érettségi tartalmának alapos vitája minden bizonnyal olyan társadalmi és tantervi összefüggéseket tárt volna fel, amelynek következtében alkalmasint sokkal modernebb, a tradicionális memorizált műveltségénél korszerűbb és mind a továbbtanulásban, mind a munkában és életvitelben közvetlenebbül hasznosuló tantervi ideál szélesebb körökben is népszerűvé tehető lett volna. Ez egyszersmind azt is implikálja, hogy a kétszintű érettségit nem a didaktikailag indokolható felmenő rendszerben vezették volna be, hanem a társadalmi szükségleteknek megfelelően gyorsan, legfeljebb többször módosítva. Így a teljes értékű középiskolázás mennyiségi expanzióját nem kísérné ilyen mértékben a minőségért való (egyébként indokolt) aggodás, minthogy

A felsőoktatásba jelentkezettek abszolút száma a demográfiai csúcs levonultával jelentéktelen mértékben, vagyis néhány ezer fővel csökkent. Ezzel szemben ugyanebben az időszakban a felvettek száma folyamatosan és érdemlegesen nőtt, összességében több mint egy tizedével. Ez imponáló mértékű expanzióról tanúskodik, hiszen durva becsléssel közeledik a kohorsz egyharmadához, ami azt jelenti, hogy Magyarország igen rövid idő alatt e téren felszámolta a mesterségesen előidézett súlyos lemaradását.

akár minden egyes tantárgyban az alsóbb szintet megcélzó tanulás nem kétes értékű, hanem más lenne, mint a felsőoktatást megcélzó. Kevesebb tere lenne a naiv vagy hipokrita siránkozásnak az esélyegyenlőség sérelmének valós, ám mélyen társadalomidegen felhánytorgatása kapcsán, különösen az operatív beavatkozás igényével. Minthogy mindezekben a kérdésekben (sem a pozitív, sem a negatív oldalon) az új kormány törvénymódosításai sem hoztak változást, a kormánypolitikák közötti különbségek elemzését igyekszem mellőzni, s csak azokat a mai oktatáspolitikai aspektusokat érintem, amelyek szorosan az expanzióhoz tartoznak.

Ezen a ponton (minthogy egy tudatos politikai célkitűzéssel kapcsolatban egyértelmű értékelő kijelentést tettem) indokolt röviden deklarálni saját pozitív beállítódásom okait a középfokú és felsőfokú oktatás expanzióját illetően. A magam részéről a

most felnövekvő ifjúság jövőjéről semmiféle határozott képpel nem rendelkezem. Meggyőződésem, hogy az ipari korszak véget ért, de sem azt nem tudom, hogy a posztindusztriális korszakban milyen állami keretek között fog élni a magyar populáció, sem azt, hogy mekkora társadalmi és életnívóbeli különbségek lesznek az adott egységen belül, s így azt sem, hogy mi lesz (mik lesznek) az egyének legitim jogának forrása(i) a megélhetés bizonyos szintjéhez. A jelen tapasztalatok alapján azonban úgy ítélem, hogy minél inkább rokon a társadalom tagjainak intézményes szocializációja a felnőttkorig vagy legalábbis annak küszöbéig, mennél inkább van lehetőség az egymás közötti kulturális kommunikációra, valamint a hozzáférhető információk egymással rokon dekódolására, annál nagyobb a valószínűsége az integrált társadalom funkcióképességének, a társadalmi koordináció eszközei közül a nyílt erőszak tartós háttérbe szorulásának. Ez pedig számomra feltétlenül kívánatos. Ezen belül az az instrumentális érv, hogy az oktatási expanzió hozzásegíti Magyarországot az Európai Unió többi tagországához való hasonuláshoz, fontos, de csak másodlagos szempont számomra. Mindazonáltal az expanzió pozitívu-

mának tekintem önmagában is, hogy a felfelé való csoportos társadalmi mobilitás eszköze, ami (minden ellentétes részletmozzanat ellenére) magában hordja az egyéni mobilitások jelentős számát is.

Rátérve a kilencvenes évek második fele oktatási expanziójának áttekintésére ismét a felsőoktatásból indulok ki, minthogy (mint korábban kifejtettem) ezt tartom az egész rendszer legfontosabb „felfüggesztési pontjának”. Az adatok azt mutatják, hogy ebben az időszakban a képzési intézmények száma már nem nőtt. Mint tudjuk, az integrációs iniciatíva miatt a jövőben inkább csökkenni fog. A felsőoktatásba jelentkezettek abszolút száma a demográfiai csúcs levonultával jelentéktelen mértékben, vagyis néhány ezer fővel csökkent. Ezzel szemben ugyanebben az időszakban a felvettek száma folyamatosan és érdemlegesen nőtt, összességében több mint egy tizedével. Ez imponáló mértékű expanzióról tanúskodik, hiszen durva becsléssel közeledik a kohorsz egyharmadához, ami azt jelenti, hogy Magyarország igen rövid idő alatt e téren felszámolta a mestersegesen előidézett súlyos lemaradását. (Ez természetesen az első évesekre vonatkozik, minthogy a demográfiai okok következtében a 18 és 22 év közötti korosztályon belül a felsőoktatásban résztvevők aránya 1990 és 1998 között „csak” megduplázódott.) Így az is nyilvánvaló, hogy a társadalmi igények már korábban is lényegesen meghaladták az állam által kijelölt kereteket, hiszen e nélkül ilyen dinamikus fejlődés lehetetlen lett volna. Annál is inkább így van ez, mert a rendszerváltás nem változtatta meg azt a korábbi konstrukciót, hogy a felsőoktatás hallgatói családjaik eltartottai. Márpedig a hallgatók közvetlen és közvetett költségei az elmúlt években dinamikusan nőttek, szemben annak a hovatovább 150 000 család jelentős részének teherbíró képességével, akiknek gyermekei felsőoktatási intézmények hallgatói. A felsőoktatás látványos expanziója nyilvánvalóan egyik lényeges előfeltétele és hozzásegítője volt annak, hogy a demográfiai apály nemzedékeiből olyanok, akik erre korábban nem gondoltak volna, perspektívát láthattak a teljes értékű középiskolában való továbbtanulásra.

A középfokú oktatás expanziójának mérése tekintetében módszertani problémákkal kerülünk szembe. A nemzetközi összehasonlításban leginkább elterjedt, mert legegyszerűbb indikátor az, hogy egy adott korosztály milyen hányada található nappali iskolázásban. Véleményem szerint a magyar iskolarendszer sajátosságai miatt ez a mérőszám nálunk keveset mutat. Így többet mond ki a dezaggregált, lépésről lépésre való megközelítés.

Mindenekelőtt azt szükséges hangsúlyozni, hogy a nyolcadik osztályt, amelyet az alapfokú oktatás végének tekintenek, viszonylag sokan tizennegyedik életévük után fejezik be. Korábban ennek legfőbb oka az évismétlés volt, az idők folyamán azonban egyre inkább elterjedt a hétéves korra halasztott iskolakezdet, ami nem elsősorban a gyengébb tanulókra jellemző. Az általános iskola befejezése tekintetében a rendszerváltás nem idézett elő számottevő változást. Az államszocializmus idején a tanulók mintegy 80 százalék a 14 éves korára, további mintegy 15 százalék pedig 16 éves korára eredményesen befejezte az általános iskolát. 1990 óta a 14 évesekre vonatkozó adatok lényegében változatlanok. Az általános iskolát eredményesen befejezők aránya az évtized elején valamelyest süllyedt, ami arra a veszélyre utalt, hogy a társadalmi integráció eróziója kezdődhet meg. Az évtized második felében ez a tendencia megfordult: évek óta minimális ingadozással 96 százalékpont körül, jobbra felette van a sikeres alapiskolázás. Ez a tény azért figyelemre méltó, mert ezen a szinten és ebben a körben minden tizedszázalék mögött igen szívós és sokszereplős munka áll. Véleményem szerint ebben a jelentős eredményben a családok érdekeltiségi rendszere, az általános közhangulat és az iskolai túlkínálat egyaránt lényeges szerepet játszik.

Nem mutat ennyire egyértelmű képet az általános iskolát befejezők továbbtanulási arányának alakulása, jöllehet ennek az ingadozásának a léptéke nem túl nagy. A rendszerváltást közvetlenül megelőzőleg és követőleg ez az arány 93 és 95 százalék körül

ingadozott. 1993 után néhány évig ez öt éven át 97 százalék fölé ugrott, 1995-ben a szinte hihetetlen 99,3 százalékos adattal találkozhatunk. Ez szintén a családok, a tanulók és az oktatási intézmények igen pozitív attitűdjéről tanúskodik mind a tanulás szerepét, mind a jövővel kapcsolatos pozitív beállítódást illetően. Egyben igen jó bizonyítványt állít ki a decentralizált oktatási rendszerről: olyan ágensek hozták létre ezt a kiemelkedő eredményt, akik nem tagozódtak be hierarchikusan szervezett, szisztematikusan ellenőrzött struktúrába, sőt gyakran nem is voltak egymással semmilyen valóságos, de még csak virtuális kapcsolatban sem. Ezek után figyelmet érdemel a továbbtanulási arány hirtelen csökkenése 1988 őszén 94,8 százalékra. A változás világosan lokalizálható a szakmunkásképzés részarányának hirtelen, 10 százalékpontos csökkenésében. Ez utóbbi önmagában akár pozitívum is lehet, a továbbiakban azonban odafigyelést, a jelenség tartóssága esetén egy speciális tanulói réteg igényeinek megfelelő képzési kínálatról való gondoskodást tesz indokolttá a társadalmi integráció érdekében.

A középfok leginkább látványos expanziója az érettségit ígérő, teljes értékű középiskolázás területén ment végbe. Mint korábban már szóltam róla, a rendszerváltás a középiskolázást egy demográfiai csúcsponton érte. Így a korábban célként kiküzdött „aránytartás” az abszolút számok tekintetében expanziót jelentett. A távlatos kérdés az volt, hogy mi lesz a középiskolázással a csúcspont után. A minimális remény az lehetett, hogy az abszolút számok megtartása mellett az igényesebb középiskolázásban résztvevők aránya növekedjen, mégpedig a demográfiai adottságok következtében jelentősen. A valóság ezt a reményt felülmúlta. Ugyanis az osztályok száma is évről évre folyamatosan emelkedett mind a gimnáziumokban, mind a szakiskolákban. Ez az évtized első felében jobbra más törekvések spontán eredménye volt, mint új iskolák alapításáé, általános iskolák és szakmunkásképzők fennmaradásukért vívott küzdelméé. Az évtized

1990 óta a gimnáziumi osztályok száma mintegy 25 százalékkal, a szakközépiskolaiaké pedig több mint 70 százalékkal nőtt. Ugyanígy természetesen a képzést folytató iskolák száma is folyamatosan növekedett. Ezzel párhuzamosan a továbbtanulók közül a gimnazisták aránya közel másfélszeresére, a szakközépiskolásoké pedig 38 százalékkal nőtt. Így 1998-ban a továbbtanulók több mint kétharmada teljes értékű középiskolába iratkozott be.

második felében ez a terjeszkedés már deklarált oktatáspolitikai szándékot tudhatott maga mögött. Így 1990 óta a gimnáziumi osztályok száma mintegy 25 százalék, a szakközépiskolaiaké pedig több mint 70 százalékkal nőtt. Ugyanígy természetesen a képzést folytató iskolák száma is folyamatosan növekedett. Ezzel párhuzamosan a továbbtanulók közül a gimnazisták aránya közel másfélszeresére, a szakközépiskolásoké pedig 38 százalékkal nőtt. Így 1998-ban a továbbtanulók több mint kétharmada teljes értékű középiskolába iratkozott be.

Am az is nyilvánvaló, hogy a tanulmányok megkezdése önmagában keveset mond. Mindenekelőtt mellé kell tenni az iskolák tanuló-megtartó képességének alakulását. A rendszerváltás előtt a gimnáziumok a négy év alatt rendszeresen a tanulóik 12 százalékát veszítették el, a szakközépiskolák pedig 16 százalékát. A gimnáziumokban a lemorzsolódási arány a rendszerváltást követő évtized első felében változatlan maradt, majd az azt követő években valamelyest alacsonyabb lett. A szakközépiskolákban azonban végig, de különösen az utóbbi években dinamikusan javult a tanuló-megtartó képesség. Így ma már ezekben az iskolákban kisebb a lemorzsolódási arány, mint a gimnáziumokban.

A korábban is indokolatlanul túlfejlesztett, tehát széles körben méltán funkcióját vesz-

tett szakmunkásképzés „méretre vágásán” kívül tehát a középfokon is teljes sikertörténetnek látszik az expanzió. A finomabb elemzés azonban természetesen már problémákat is láthatóvá tesz. Mielőtt azonban erre a kérdésköre térnék, szükségesnek tartom tisztázni: véleményem szerint van olyan előfeltétele az elért sikernek, amit nem szokás észrevenni.

A magyar oktatási rendszert átvilágító nemzetközi pénzügyi és gazdasági intézmények (Világbank, OECD, bizonyos értelemben az IMF) egyöntetűen azt állapítják meg, hogy a sok tekintetben mostoha körülmények között működő magyar közoktatási rendszer egyben súlyosan pazarló. Ezt olyan mutatókkal szokták alátámasztani, mint az egy tanulócsoporthoz jutó, vagy az egy pedagógusra jutó tanulók alacsony száma stb. Az ő gondolkodásuk szerint vitathatatlanul tűnik, hogy kevesebb, jobban felszerelt iskolában kevesebb, jobban fizetett pedagógus eredményesebb munkát tudna végezni, s ez akár szaldójában még költségmegtakarítással is járhatna. Nézetüket osztják a magyar Pénzügyminisztérium tisztviselői, valamint más közgazdászok is. Ez utóbbiak hivatkoznak a demográfiai apályra is, amelynek kevés a nyoma az iskolahálózat méretén vagy az alkalmazott pedagógusok számában. Ezenközben szokásszerűen elfelejteneik különbséget tenni az általános iskola és a középiskola között, jóllehet (mint fentebb bemutattam) az utóbbiban a demográfiai apály létszámnövekedéssel járt együtt. A költségvetési restriktió általában, az önkormányzatok különleges sanyargatása pedig különösen a valóságban is iskolabezárásokhoz vezetett, bár ehhez nagy helyi ellenállással is meg kellett küzdeni a fenntartóknak. Az átlagos mutatók mindazonáltal mindmáig kedvezőek (más megközelítésben: pazarlóak) maradtak. A középiskolázás esetében más a helyzet, mert ott a települési önkormányzatoknak nincs törvényben előírt ellátási kötelezettsége. A község vagy város bármelyik évben átadhatja középiskoláját a megyének, legfeljebb azt kell ezzel kockáztatnia, hogy majd a megye fogja bezárni az intézményt és átirányítani a tanulókat máshová.

Ez a logika azzal nem számol, hogy gyakran a fennmaradásuk peremén egyensúlyozó iskolák igazgatói és pedagógusai évről évre és napról napra olyan feladatokra vállalkoznak, amelyre szerencsésebb körülmények között dolgozó kollégáik nem vállalkoznak, sok esetben nem is képesek. Ahol az iskolában jelentős túljelentkezés után veszik fel a tanulókat, még a leginkább gyerekszerető pedagógusok is természetesnek veszik, hogy alapvetően a diák alkalmazkodik az iskolához, és nem megfordítva. A tanulóihiánnyal küszködő iskolák viszont sokra hajlandóak egy-egy problémás gyerek megtartásáért. Többségük szakmai lelkiismerete nem engedi meg, hogy a követelményekből korlátlanul engedjenek, de megküzdeneik számos olyan nehéz feladattal, amely végül a buktatás elkerüléséhez vezet. Ilyen iskolák valósították meg Magyarországon a sok szakember által ideálisnak ítélt komprehenzív iskoláztatást, ahol az intézményen belül többféle profilú osztályt is működtetnek, s ezáltal próbálják már a felvételi során vagy menet közbeni át-helyezéssel megtalálni mindenkinek a leginkább célravezető képzési formát, akár „lefelé”, akár „felfelé” mozgatva a tanulót, akár még évisméltés segítségével is. A gazdasági indítékú racionalizálás éppen erről az expanzió folyamatában szinte elengedhetetlen tevékenységmezőről mondana le. Oktatáspolitikailag ennek a kérdésnek akkor van különlegesen nagy súlya, ha a mostani kétharmados, teljes értékű középiskolai arányt valaki nem tekinti a folyamat lezárásának, hanem az ilyen képzés további expanzióját is feladatnak látja. Ennek során ugyanis a jelenlegi problematikus pedagógiai helyzetek száma aligha csökken, sőt alkalmasint nő.

Mennyit ér az iskolai papír?

Nemcsak közgazdasági, hanem mindennapi életbeli közhely, hogy ha valaminek csökken a ritkasága, akkor általában csökken az értéke is. Ebből szinte mechanikusan adódik az a következtetés, hogy az oktatási expanzió csökkenti az ott kiadott papírok értékét. Ezt

kétféle értelemben lehet elgondolni: az egyik a piaci leértékelődés, a másik pedig az, hogy a végbizonyítvány mögött kevesebb a tartalmi fedezet, mint korábban, mert az adott képzés „felhígult”. A korábbi történelmi korszakokban, amikor szintén expanzió ment végbe egyes oktatási szektorokban, ugyanezek az aggályok rendre felmerültek. A gondolat természetesen nem nélkülöz bizonyos alapot, de a hatásmechanizmus sokszorosan bonyolultabb.

A kérdéskört először érdemes azon a szinten tárgyalni, hogy elfogadjuk a nagy aggregátumokban való gondolkodást, s a „diploma”, az „érettségi” s más hasonló, valójában sematikus gyűjtőfogalmak szintjén maradunk. Ezeknél az adott papírral való rendelkezés pusztán státusértéke bizonyára valóban csökken elterjedtségének ugrásszerű növekedésével. Egyáltalán nem következik azonban ebből a bizonyítvány piaci értékének csökkenése. Ezt alapvetően a piaci kereslet alakulása s ettől nem függetlenül a honorálási arányok

Egyfelől tény, hogy a szakszerű, összehasonlítható standard mérések a tanulók teljesítményének romlásáról tanúskodnak. Másfelől semmi jel nem mutat arra, hogy akár a munkáltatók az általuk felvett pályakezdők, akár a felsőoktatási intézmények a hallgatóik súlyos képzetlensége miatt nyilvánosan panaszkodnának. Ennek az elemzése önálló kutatást igényelne, ám felvethető az a gondolat, hogy a későbbi beválás és a standard mérés között talán nem is olyan szoros a kapcsolat, mint sokan feltételeznék. Ez pedig a tantervi gondolkodás számára hozhat figyelemre méltó tanulságokat.

alakulása dönti el. Egy gyökeresen átalakuló gazdaságban és társadalomban ezt olyan mértékben figyelembe kell venni, hogy szinte értelmetlenné is teszi a korábbi értelmezési keretnek megfelelő interpretációt. Ami pedig az elvont státusértéket illeti (aminek társadalmi relevanciája külön elemzést is megérdemelne), arra a sok területen felismerhető sémára hívnám fel a figyelmet, hogy a ritkaság csökkenésével inflálódó érték egy ponton abba a fázisba csap át, amikor az adott jószág társadalmi értékét az jelenti, hogy hiánya negatív státusismérvvé válik.

Ami mármost a magyar oktatási expanziót illeti, karakterisztikus vonása, hogy a rendszerváltással párhuzamosan ment végbe. Ez az alapvető gazdasági-társadalmi átalakulás annyi korábbi értéket, relációt és sztereotípiát rúgott fel, hogy szinte irreleváns a hatásmechanizmusát a régi viszonyokhoz mint mércéhez viszonyítani. Megszűnt az egyes papírokhoz ténylegesen vagy virtuálisan hozzákötött állami garanciarendszer, sőt magának a végzettségnek a társadalmi legitimitációs szerepe is drasztikusan lecsökkent. (Más kérdés, hogy a magam részéről az államszocializmusban is túlzottnak tartottam azt a jelentőséget, amit mértékadónak tekintett társadalomkutatók a „szellemi tőkének” tulajdonítottak a társadalmi struktúrában, eldugva mögé mind a hatalmi dimenziót, mind a vele csak lazán kapcsolatban lévő kapcsolati tőke szerepét, mind pedig az állami legális pénzjövödelmekhez nem kötődő gazdagságot, életszínvonalat. Ez az aktualitását veszített vitakérdés azonban láthatatlanul beszüremkedhet a mai helyzetértékelésekbe is.)

A magyar gazdaság transzformációs válságának lezárultával már semmi jele nincs annak, hogy a frissen végzett kvalifikált fiatalok összességükben kedvezőtlen helyzetben lennének a munkaerőpiacon. Vannak ugyan „súrlódásos” problémák, ám a csökkenő munkanélküliség igazi kárvallottjai a krónikus munkanélküliek, a kvalifikálatlanok, a depressziós térsegek lakói, valamint a középkorúak és annál idősebbek. A pályakezdők közül csak azok, akik a felsoroltak közvetlen környezetében és kultúrájában szocializá-

lódta. Így az expanzió a nagy egészet illetően nem járt a papír piaci leértékelődésével.

Más kérdés, hogy hogyan alakult – szintén még a nagy egész tekintetében – a papírok tartalmi fedezete. Egyfelől tény, hogy a szakszerű, összehasonlítható standard mérések a tanulók teljesítményének romlásáról tanúskodnak. Másfelől semmi jel nem mutat arra, hogy akár a munkáltatók az általuk felvett pályakezdők, akár a felsőoktatási intézmények a hallgatóik súlyos képzetlensége miatt nyilvánosan panaszkodnának. Ennek az elemzése önálló kutatást igényelne, ám felvethető az a gondolat, hogy a későbbi beválás és a standard mérés között talán nem is olyan szoros a kapcsolat, mint sokan feltételeznék. Ez pedig a tantervi gondolkodás számára hozhat figyelemre méltó tanulságokat. Ebből a szempontból alighanem az érettségi rendszer tehet először komoly előrelépést, közelítve a felsőoktatás és a munkahelyi szelekció prioritásaihoz.

Az elmondottak első látásra valamiféle túlzott elismerést sugallhatnak az expanzió elért eredményeivel kapcsolatban. Nem ez volt a szándékom, inkább az, hogy a szóban forgó kérdéseket megpróbáljam realiztikus dimenziókba helyezni. Ezt megtoldanám még két gondolattal. A fentiekből kiderült, hogy ma már egy kohorsz több mint kétharmada teljes értékű középiskolában kezdi meg tanulmányait. Ha arra gondolunk, hogy a társadalom mekkora hányadát kell anyagilag és/vagy kulturálisan leszakadtnak tekinteni (valamint figyelembe vesszük a közismert differenciális termékenységet is), akkor nem gondolhatunk másra, mint arra, hogy e családok gyerekei közül egyesek ténylegesen is bekerülnek a gimnáziumok, szakközépiskolák padjaiba. Ez egyszerre kihívás és igen számottevő eredmény, amelynek oktatáspolitikai implikációi különleges figyelmet igényelnek. Ugyanígy érdemes az oktatási expanzió állását egy nézőpontba vonni mind azzal a siralmas eredménnyel, amit a katonai sorozások tükröznek az eléjük kerülő fiatalok testi, mentális és egészségügyi helyzetéről: itt is részben ugyanazokról a fiatalokról van szó. A devianciáról, fiatalkori kriminalitási trendekről tanúskodó rendőrségi, gyámügyi és egyéb információk esetében is célszerű gondolatban – vagy akár kutatásban – az iskolázás kérdéskörével való egybevetés.

Ez utóbbi gondolatok már erősen megkérdőjelezzik azt a lehetséges optimista summatot, amit talán sok olvasómnak az általam kifejtettek sugallnak az oktatási expanzió társadalom-integráló szerepéről. Ezeket részben magam is osztom. Arról azonban mélyen meg vagyok győződve, hogy háttérben maga a változó világtörténelmi vagy kevésbé fennkölt kulturális korszakváltás húzódik meg, közvetlenül pedig a családi szocializáció korunkbeli sajátos problémái. Az iskolától irreális feladatok megoldását eleve nem lehet elvárni, így a saját legjobb funkcióját úgy találhatja meg, ha arra vállalkozik, amit a valós helyzet megismerése után, annak figyelembe vételével, a „sohasem ártani, a lehető legtöbbet használni” elv jegyében kialakít és klienseivel elfogadta.

Az eddigiekben annak a logikának a mentén fejtettem ki problémákat és dilemmákat, hogy az oktatási rendszer intézményeinek nagyobb típusait egységnek kezeltem. A valóságban természetesen minden iskolafokozaton nagyon is differenciált, sokrétűen tagozott rendszer húzódik meg az azonos cégtábla mögött. Ezt közismertnek tekintem, s jelzésére beérem néhány utalással.

Az egészen tandíjmentesen és közpénzből ösztöndíjakkal működött felsőoktatás végzősei közül bizonyosak az állásbörzéken az átlagember számára lélegzetelállító kezdőfizetéssel helyezkednek el, míg mások a végzés után a minimálbért alig meghaladó fizetésért kénytelenek elhelyezkedni, ha tanult szakmájukban akarnak maradni. Ezek közül bizonyos foglalkozási, illetve munkáltatói ágakban remélhető későbbi anyagi kárpótlás, másokban nem. Ettől gyakran nem függetlenül egyes felsőoktatási intézményekben egészen más szociális összetételűek a hallgatók, mint másokban. Az egyetemi, főiskolai hallgatók fele rendszeresen a középiskolák ugyanazon 16-18 százalékából kerül be, 90 százalék pedig az 56-58 százalékából, tehát már a középiskolai felvételtkor nagy valószínűséggel döntés születik a felsőoktatásba kerülésről is. Ennek sajátos, intézménye-

sített formáját jelentik a nyolc, illetve hat osztályos gimnáziumok. Az érettségizett – szakképzett vagy nem szakképzett – pályakezdő, ha nyelvtudása stb. alapján multinacionális cégnél helyezkedik el, belső tanfolyamokat elvégezve gyors és jó keresetet kínálkozó karrier elé nézhet. Már az általános iskolákban egyre nyílik az olló az egyik iskola teljesítménye és a másiké között, s ennek kulcsa jelentős mértékben az iskola telephelye. Az utalásszerű példák száma fokozható ugyan, de egyaránt az iskolai esélyegyenlőség hiányáról tanúskodik. Ezt aligha ellensúlyozza az, hogy a tőzsdén, a vállalkozói szféra egyes szektoraiban, a sportban, illetve a csak később „kifehéredő” kriminalitásban az iskolázástól teljesen függetlenül tetemes vagyonokhoz, számottevő pozícióhoz lehet jutni. A kérdés az, hogy az iskolázás határozza-e meg a társadalmat, s hogy ebbe a folyamatba akaratlagon eredményesen bele lehet-e nyúlni.

Véleményem szerint az esélyegyenlőség gondolatkeretében örökösen zavart okoz, hogy hol az akárhogyan definiált elitebe való bekerülési esélyekre gondol hangoztatója, hol nagyobb társadalmi csoportok nyitottságára vagy zártságára. Ugyanígy zavarforrás, hogy hol az individuum esélyei jelentik a mérlegelés tárgyát, hol az egyént „küldő csoportja” reprezentánsának tekintik. Végül nem tisztázott az iskolázás és az egyéb tényezők egymáshoz való viszonya sem e problematika kapcsán. Így ezen a nyelven termékeny diskurzus nehezen folytatható.

A magam részéről a társadalomban, különösen az állandó változás korában élő verseny társadalomban működő sok törekvés vektor-összegzéseként kialakuló zajlásokat jóval erősebbeknek tartom, mint az évtizedes léptékű, napi kis lépésekben manifesztálódó iskolai törekvéseket. Am ha nem hiszek is az iskolázás messianisztikus ihletettséggű tudatos társadalomformáló erejében, az intézményes szocializáció eme talán csökkenő erejű, mégis igen fontos intézményének szerepét korántsem bagatelizálom. A jövő esélyeit kétségtelenül befolyásolják az iskolázással kapcsolatos felismerések, különösen, ha azok a lényegi befolyásolás csomópontjait képesek megtalálni. S ha a felismerések ilyenek, hasonlóképpen fontosak az azokon alapuló döntések, azok átvitele egyfelől a célszerű intézkedésekbe, másfelől az összes érintett szereplő (iskolafenntartó, iskolavezető, pedagógus, szülő, tanuló stb. stb.) meggyőződés-világába, természetesen az egyedi variációk sokféleségének megőrzése és segítése mellett. Am ezek a távlatos, nagy kérdések legalábbis a nagyrégiók szintjén (esetünkben: EU) lényegében analóg módon vetődnek fel. Ezért értelmes formában csak ebben a kontextusban kezelhetők.

Mindez nem jelenti azt, hogy az azonnali léptékű országos és lokális törekvéseknek, döntéseknek ne lenne véleményem szerint fontossága. A magam részéről az oktatási expanzió fenntartását preferálnám az olyan korrekatív lépések előtérbe állításához képest, amelyek ezt a folyamatot visszavetnék. Ami nem jelenti azt, hogy a jelenleg és a várható jövőben jelentkező látszat-iskolázást piederesztálra kellene állítani. Éppen ellenkezőleg, amennyire csak lehet, még többlet anyagi áldozatok árán is segíteni kellene közeledésüket a feladataikkal sikeresebben birkózó iskolákéhoz (például idegennyelv-oktatás, informatika). Ugyanígy abból, hogy az esélyegyenlőség erőltetése nem csak irreális, de adminisztratív eszközök használata esetén még kártékony is lehet, nem következik, hogy segítségre szoruló, azt igénylő tanulók ne kapjanak ilyet a lehető legváltozatosabb formák között. Szerintem tudomásul kell venni, hogy mai, sok szempontból elbizonytalanodott világunkban a szabad iskolaválasztás kiemelt érték, tehát a választott korrekatív eszközöknek azzal kompatibiliseknek kell lenniük. Az esélyegyenlőség fogalma helyett tehát szívesebben használnám mind az esélyfelkínálást, mind a nagyobb kulturális aspiráció iránti igény felkeltését mint irányadó pedagógiai és finanszírozási törekvést. Az iskolai expanzió jövőjének – s ezen belül az oktatási intézmények által kiállított papírok értékének – igazolását pedig az ország remélt prosperitásától s ebben a felnövekvő nemzedékek otthonra találásától várom. Más fejlemények esetén legfeljebb csak a „kisebbségi rossz” alternatíváit mérlegelhetjük.